

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 18 (1922)

Artikel: Dus veterans della pressa ed olma romontscha
Autor: Carnot, Maurus
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-882166>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 24.07.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Dus veterans della pressa ed olma romontscha.

Introducziun.

Dieus seigi ludaus: *il pievel romontsch ei buca malengrazieivels, silmeins buca suenter la mort de ses benefactors!* Ver eis ei: conform a siu patertergar democratic, va il pievel buca memia lunsch ella veneraziun de ses pli gronds conburgheis, aschiditg che quels ein aunc en veta. Quasi tuts, che fuvan sco Saul, in tuttavia bi e curaschus um della schlateina de Benjamin, pil tgau pli gronds, che tuts denter igl entir pievel, han stoviu sentir inaga u l'otra, co il pievel suveran vul ulivar empau, sinaquei che ses vischins, tschentai sin in ault scalem, vegnien buca loschs ed emblidien buc, ch'els vegnien a turnar tier la tschendra, malgrad il manti tgietschen ed il sessel verd!

Tener *en buna memoria*, quei ei en sesez il meglier intscheins ed il pli cordial «Paghi Dieus», che nus savein render a nos compatriots per lur merets. Ei croda lura buca sin nus la greva reproscha, cun la quala il poet tudestg Schlegel ha nudau il losch, mo malengrazieivel marcau de Florenza:

Florentins! Florentins!

Ein vos cors tut senistrai?

Vegnan vos schi gronds vischins

Mo dals jasters venerai?

Nies Grischun e specialmein la Surselva posseda *pliras biografias*, liungas u quortas, de biars beinmeritai defuncts compatriots. Silmeins ha la *Gas. Rom.* ed il *Calender* dau a tals umens il tribut dell' engrazieivladat republicana, la quala ei, sco in nausch proverbi di, schiglioc nuot auter, che malengrazieivladat. De nies nunemblideivel *cus. naz. Casper Decurtins* ei compariu e comparan aunc biografias ed el mereta quei pign tscheins per ils scazis, ch' el ha schau anavos al pievel. Il *poet Giachen Hasper Muoth* ha, sper tablas commemorativas, era siu biograf, sco aunc auters umens, ils quals han schau anavos sil sulom grischun-romontsch fistitgs pli u meins profunds, pli u meins de durabla benedicziun. *Avat Benedetg Prevost* p. m., staus in um popular e benefactor dil pievel sco paucs auters, spetga aunc sin ina pli liunga biografia e duei anflar quella egl «lschi», per il qual el sez ha scret ina tala per siu compatriot *P. Teodosi Florentini*. Specialmein la Cadi vul buc esser malengrazieivla. El grev e trest onn 1916 ha nies *poet Florin Camathias* exprimiu la tristezia della engrazieivla tiara sper duas fossas, las qualas ein aunc oz frestgas sco sigl emprem di:

Casper Decurtins — Benedetg Prevost
(1916)

O mort, o mort, tgei tratgas ti
De far schi vid en la Cadi!
Nos megliers umens van navent
Giud il Cumin, ord il Convent:
A Trun has priu il grond mistral
Ed a Mustér il cau claustral;
O mort, tgei fridas has ti dau,
Dus gronds Grischuns han priu comiau,
Las plagas senta cun tristezia
Il pievel en l'entira Rezia.

Ual il «grond mistral de Trun» leva sez scri-
ver per igl «Ischi» ina biografia per igl um, il qual
ha ussa spetgau 20 onns sin ella: *Professor Placi-
dus Condrau*. Igl Ischi paga pia in vegl deivet,
sch' el dat ussa al pievel ina tala biografia, deplo-
rablamein buc ord la pleva dil destinau ed adat-
tau biograf! Il suppleant surpren quella lavur, rem-
plazzond la munconza de savida ed atgna expe-
rienza tras sincera carezia e sempla sinceradat.

Ha forsa il defunct, mo buc emblidau bien
professer Placi Condrau spetgau schi ditg sin in
modest monument ell' umbriva digl «Ischi», sina-
quei ch' el compari leu ensemen cun siu nevs, siu
artavel spirtal e siu fideivel successur, *mistral Gia-
chen Giusep Condrau*? La veta ha uniu quels dus
umens, la mort duei buca separar els!

* * *

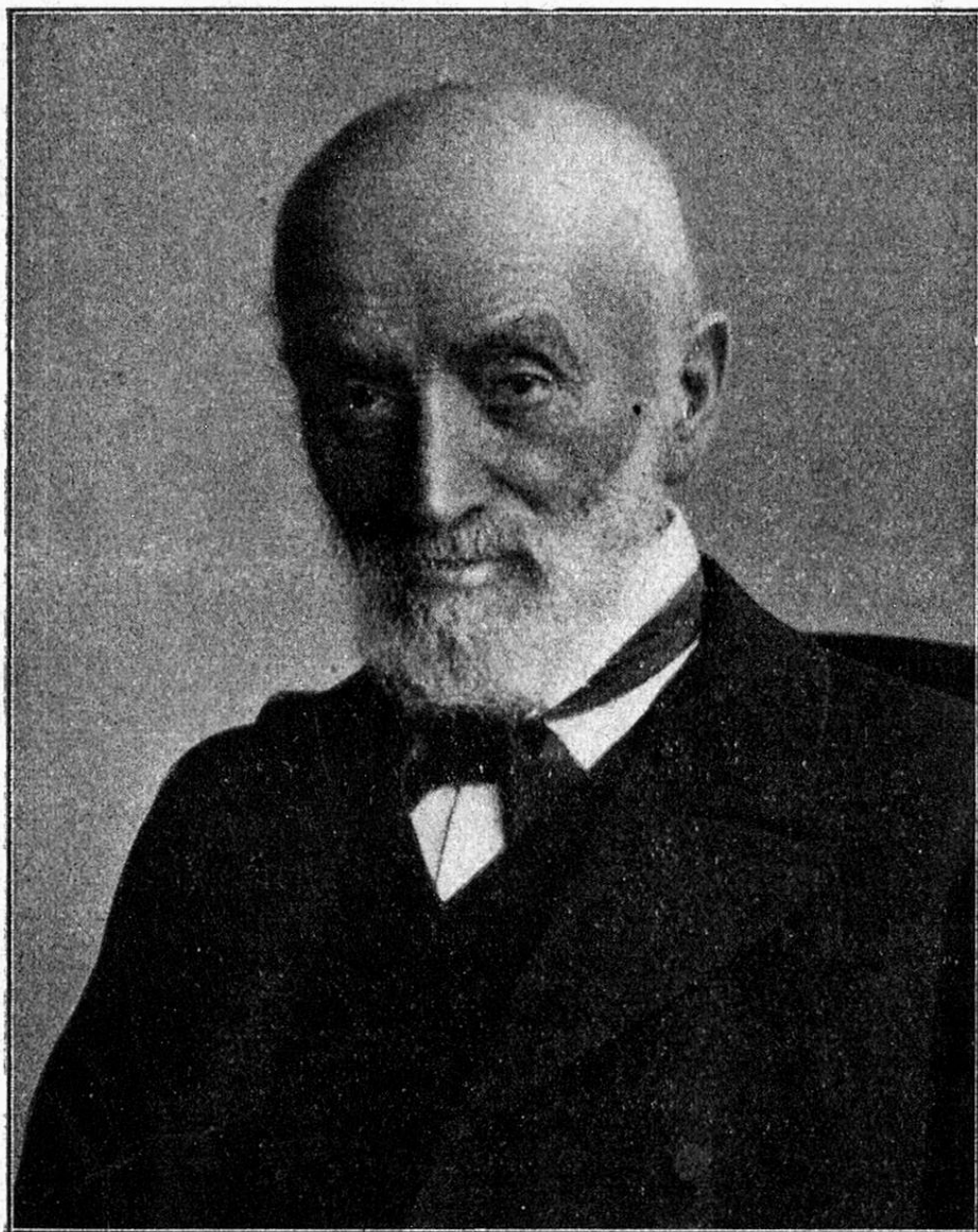
1. Professor Placi Condrau.

«O pievel, pievel car grischun,
Salv' als defuncts ti' affecziun!»

La *familia Condrau* deriva da *Tujetsch*, nua ch' il *caplon Condrau*, marter ed unfrenda della tresta invasiun franzosa, ha sanctificau il tratsch tujetschin, bugnond el cun siu saung.

Placi Sigisbert Condrau ei naschius il di de s. Madleina 1819, fegl digl activ e beinmeritau ministr al Fidel Condrau. Ses studis gimnasials ha Placi, zacclins da statura corporala, mo ton pli ferm tras sia buna testa e gronda energia, entschiet ed era finiu ella veglia *scola claustrala a Mustér*. Il gimnasiast, tenend en frestga memoria siu parents sacerdotal, caplon Condrau de Rueras, leva passar els fistitgs de quel e sededicar alla clamada sacerdotala. En verdat, la profunda pietusadat e l' inclinaziun per lavurs intellectualas e spiritualas havesen buca muncau ad el. El sez raquintava enqualga al scribent de questas lingias, ch' el hagi sco pign student e ministrant adina giu il desideri de survir agl altar dil Segner e mo la *fleivlezia de sia vusch* e la munconza dil dunn musical hagien stermentau el de prender quella clamada.

La fleivla vusch? In auter apostolat era destinaus per el dal Segner e sia vusch fleivla ei sin altra moda vegnida schi ferma e penetronta, che ella ha dau pli tard la decisiun en biars combats ed en la gronda redunonza dil pievel romontsch-

† Prof. PLACI CONDRAU,

Fundatur e redactur della Gasetta Romontscha,
bien bab e valerus menader dël pievel, naschiùs
a Mustér ils 22 de Fenadur 1819, morts ils 22
de November 1902.

grischun: *il plaid resolut e prudent e la pleva versada de Placidus Condrau* han mai, durant in miez tschentaner mai piars lur valeta e peisa. Aschi bein muort sia pintga statura, sia fleivla vusch e comparsa corporala, alla quala tutta maiestat imposanta muncava, sco era muort sia influenza predominonta sin la veta publica, savess ins numnar nies professor Placi Condrau il Ludevig Windthorst della Surselva grischuna.

Mo nus havein piars il fil biografic ed embli-dau il student de Mustér! Anavos tier el! Plitost: anora sur nos stretgs confins! Placi Condrau ha numnadamein giu la grazia e ventira de nescher en in temps cun grondas ideas, cun grevs combats, cun umens renomai. Igl ei in mussament per siu spért idealistic, per siu artau sentiment catolic e bein era in mussament per la divina Providientscha, la quala «gioga cun la sort dils carstgauns per igl entir mund entuorn e quei cun sabientscha,» sco il s. cudisch pretenda; in mussament, ch'ei detti ina certa predestinaziun, cun la quala il carstgaun sto semetter en contact: Placi Condrau, il giuven grischun, enquera la flurenta universitat sper la Isar, enquera *l'universitat de München*, nua che il grond *Görres* formava ord tonts giuvens tonts officiers nunballuconts e nunballucabels sut la bandiera catolica-democratica. Görres ei staus in um della divina Providientscha era per nossa Surselva! Buca per motiv, ch'el ei inaga sin viadi jus tras

la Cadi, staus a Mustér, staus a Trun tier nies P. Placi a Spescha, sco nus havein anflau la interessanta notizia en ina collecziun de brevs de Görres: na, mobein per in pli impurtont motiv. Quei um, morts ils 28 de Schaner 1848 a München, ha influenzau buca mo nies Placi Condrau, mobein era nies Casper Decurtins, staus student a München 30 onns suenter la mort de Görres, tras sias saunas *ideas*, tras sia heroica *curascha* — ed el savess e duess era per nos umens ded oz esser in mussader e menader! En quei grau ha nies compatriot, canoni Chr. Caminada, cun buna raschun fatg la remarca geografica, che nossa Surselva cali buca sper la punn de Rehanau!

Naven da München ei nies student academic serendius sin *l' universitat de Bonn*. Siu compogn ei G. A. Baselgia staus, morts sco canoni el casti de Schluein. Dus buns camerats! Baselgia, de glez temps in oreifer herox digl art gimnastic, sper siu falomber conscolar Condrau! Omisdus entochen la mort engrazieivels a lur instructers de Bonn, omisdus entochen la mort tras a tras fideivels e buns Grischuns.

Ina anecdota raquintava il venerabel canoni Baselgia adina bugen e quella mereta de vegnir menzionada en quella quorta memoria. In di, che ils dus students de Mustér, Baselgia e Condrau, fuvan ensemen els collegis dell' universitat, mavan ensemen a spass, in stupent di de stad — omisdus

fuvan tudi de miserabla luna, han tschintschau ton sco nuot. Strusch de surportar pli! La sera finalmein vegn Baselia ora cun la damonda: «Tgei has ti, che ti has oz tschintschau nuot?» Condrau repplica: «E ti? Pertgei eis ti staus oz de quei trest?» Omisdus miran in sin l' auter, omisdus han ils égl's bletschs ed omisdus confessan in a l' auter il motiv de lur tristezza la quala mintgin leva zuppentar avon siu compogn egl jester: «Oz ei stau sogn Placi, fiasta a Mustér.» En tut la bellezza dil mar'cau, en tut las aulas academicas cun lur scienza — quei schar encrescher per il vitg sursilvan, per la fiasta de s. Placi!

A Bonn ei Placidus Condrau, sper auters studis, soccupaus intensivamein e sut buns professers cun il *dretg ecclesiastic*. Siu conscolar Baselia ha dau perdetga, ch' il giuven Condrau seigi sin l' universitat sedestinguīus — mai tras la schinumnada libertat academica, mai tras excess e buidas — mobein tras sia possa spirtala, la vivacitat dil spért ed ina veta exemplarica en ses onns giuvenils, nua che in u l' auter fora atras cun pli gronda premura e bravura la buorsa de siu bab, che la dir' aissa della scienza.

Turnaus en sia cara *patria grischuna* ha el, sco quei ei usitau, era mirau per ina — spusa! A quella havev' el gia daditg dedicau sia carezia e quella spusa aveva num: *Scola!* La via ordinaria per giuven's, ch' aspireschan sin ina buna

carriera ella veta publica, ei quella, che meina tier ina spusa adattada, ina buna gidontra ellas fatschentas, cun la quala igl um politic sa reclamein parter ses quitaus e ses success. En quei grau ha Placi Condrau fatg ina excepziun e, forse senza saver, seteniu vid igl exempel de siu grond e sogn contemporan, il renomau giurist e professor Gottardo Ferrini. (Remarca mo per ils maridai: Ferrini, in stupent giuven professor, beinvesius en ina stupenta familia d'ina mumma cun duas stupentas feglias, leva mai sedecider per ina spusa specificada. Finalmein e cun capeivla seriusadat empiara la mumma quei «spus», ch'era sco ei pareva me-mia schenaus: «Signur professor Ferrini, tgeinina de mias duas feglias prendan Els per spusa, l'emprema u la secunda?» Maliziusamein rispunda il «spus»: «La tiarza!» e quella tiarza fuva per Ferrini, sco per nies professor Placidus Condrau: la scola!) —

Sededicar all'instrucziun ed educaziun della *cara giuventetgna*, fuva adina igl ideal *dil giuven e dil vegl Placidus Condrau*. Igl onn 1842 ei la *scola cantonala* catolica vegnida translocada da Mustér a Cuera e Placi Condrau ha operau leu sco professor duront siat onns. Sminont, che quella scola vegni strusch a guder ina liunga fluriziun, eis el seretratgs a Mustér, per fundar cun enzaconts amitgs la schinumna da *scola episcopala en claustra*. Sis onns sco professor ed in onn sco rector ha el

luvreau nunstunclenteivlamein e bein era fatg atras il purgateri, il qual consista en quei, che enqual buna candeila anfla buc in adattau candalier.

Igl onn 1856 han grondas e, sco ins less dir, buca necessarias *difficultats* era *cavau la fossa* per quella scola. Quei fuss bein stau burasclusas e trestas uras avunda per prender tut siu tschaffen per il scolaesser ad in giuven professor e per sechen-tar totalmein siu idealismus. Quei ei buca stau il cass tier Placi Condrau e gnanc la brutalitat, cun la quala ins ha ditg pli tard stuschau el da sia carezada piazza sco *inspectur* dellas ca. curonta scolas dil district Reinanteriur, ha sferdentau sia carezia per sia buca meins fideivla spusa, la scola. «*Signur professor Condrau,*» quella titolatura fuvava per el la pli cara entochen la mort, schege che differents auters uffecis, administrai dad el distinguidamein duront ina liunga veta, havessen motivau era auters tetels.

In mussament dil talent e della premura per la scola resta il stupent cudisch, che Placi Condrau ha schau anavos: «*Cudisch instructiv.*» La veglia generaziun seregorda bugen de quei cudisch, il qual ei vegnius bandischaus ord las scolas dals moderns magnats de scola, ils quals fuvan ual en nies cantun magari buns advocats per process, mo miserabels pedagogs e levon tonaton documentar lur dubius meret per il scolaesser cun fabricar cudischs novs e surcargar il dies de nos petschens

grischuns onn per onn cun pli grevs turnisters. Il contegn sco il lungatg dil «Cudisch instructiv» fuss aunc oz buna salin per igl iral de nies pievel grischun, il qual sto pagar caramain mantuns de paglia jastra.

Ella «Gas. Rom.», Avrel 1902, descriva Placi Condrau, um venerabel ded 83 onns, cun in fiug veramein giuvenil «in giubileum de 50 onns,» numnadamein dil sgr. *scolast Mihel Anton Maissen*, il qual ha lura aunc funzionau en scola dus entirs decennis. Ord mintga lingia de quei rapport festiv terlischa la carezia dil sribent per «ils cars affons». El concluda: «Alla finala ha lura il president dil cussegl de scola surdau agl jubilar per ina pintga renconuschientscha de ses gronds merets il resultat d'ina collecta, prida si dals giuvens e vegls scholars e scholaras de quel, cun il giavisch, 'ch' el, schege gleiti 70 onns vegls, possi aunc sauns e viscals operar vinavon entgins onns per l'educaziun ed istruzziun dils cars affons.»

Lu suonda ina: «Remarca dil conredatur» — igl ei *mistral Giachen Giusep Condrau* — la quala fa ussa, suenter 20 onns e suenter la mort dil conredatur, ina dublamein profunda impressiun sin nus:

«Per completar la sura descripziun stuein nus aunc relatar, che Mustér hagi Glendisdis-Pastgas el medem temps celebrau in secund giubileum per in de ses *actuals cussegliers de scola*, sgr. *professer Placi Condrau*, il qual ha sco tal dapi 1852

*tochen ussa luvrau el bi jert della giuventetgna cun particulara activitat e perseveronza. Nus savein buca tralaschar d'allegar quei remarcabel exempel, per cheutras animar e stimular ils cussegls de scola tier curascha e perseveronza per lur biala clamada. Al venerabel jubilar ded 83 onns, che ha quei festiv di empermess de restar vinavon sin sia piazza schiditg sco Niessegner mantegni las necessarias forzas corporalas e spirtalas, clamein nus tier in legreivel *ad multos annos!*»*

50 onns cusseglier de scola per la spatitschada vischnaunca de Mustér, quei dueva esser avunda! Aunc oz, suenter dus decennis, dat ei a Mustér strusch ina stiva, nua che buca duas generaziuns, tscheu e leu treis, seregordien cun in cor engrazieivel dil temps, che professor Placi Condrau fuva il bien, prudent, animont e nunstunclenteivel inspektor de scola. Igl onn digl jubileum ded aur dueva esser per el igl onn de sia beada mort. En sia davosa malsogna patertgava el aunc savens vid ils cars affons de Mustér ed ei fa aunc oz mal al scribent de buca haver pudiu ademplir in dils davos giavischs dil moribund amitg: ch' ils cars affons de scola accompognien il viatic! Els han accompignau la bara dil grond amitg de scola tier il ruaus ella umbriva della baselgia parochiala de S. Gions e miran cun égls engrazieivels sin il maletg, che ornescha cun buna e fundada raschun la preit de mintga scola de Mustér e fuss in bi ornament per

tuttas stivas de scola dil Reinanteriur. Havess Placi Condrau prestau nuot auter, che sias lavurs per la scola, ei fuss ina mesira plena de merets! Cun veseivla, ge, cun affonila legria ha Placi Condrau, um senza scuidonza, descret igl jubileum de siu «subdit» scolast Mihel Ant. Maissen (1902): «Sil-suenter han ils scholars e las scholaras digl jubilar surdau a quel per cuzzonta memoria de quella festivitât in stupent matg cun ina biala poesia digl enconuscent poet claustral (Suspir de quel: In miez pugn plein dils merets de quels dus jubilar havess pli gronda peisa e portass pli solida consolaziun, cheuttas poesias!), garnida en ina gustusa rama cun bials emblems.» E tgei meritasses Ti, car amitg defunct dils affons e fideivel spus della scola? L'empermischun dil s. cudisch: «Quels, che han instruiu biars, vegnan a terlischar sco steilas en perpeten!»

*

Sia professura ha cuzzau mo tredisch onns ed el saveva dir de quels onns cul patriarc Jacob, che ils onns seigien stai «paucs e schliats», muort las difficultats, las qualas fuvan pli fermas, ch'igl um.

Denton spetgava in' autra lavur buca meins impurtanta sin il giuven, curaschus ed entras la tempiasta endiriu professor. Igl ei buca stau ina speculaziun, che Placi Condrau ha cumprau la sEMPLA e modesta «stampa episcopala». Na, el ha mess en ovra la parola de siu grond contemporan, Pader

Teodosi Florentini: «Quei ch' ei in basegns dil temps, ei era la s. veglia de Diu.»

Suenter la quorta e fatala uiara dil schinum-nau «Sonderbund», nua ch' il radicalismus svizzer, cun agid de catolics liberals, ha violau ils sogns dretgs dils conburgheis conservativs e cun las armas el pugn dictau la «paisch», ha la partida conservativa, suenter haver piars la battaglia encunter l' armada della ferma maioritat radicala, stoviu sentir sco in grev maun de fier la pussonza domignonta. En quei temps ha Placi Condrau alzau e schau sgolatschar sia bandiera, la «*Gasetta Romontscha*» e rimnau entuorn ella la partida conservativa dellas valladas romontschas. 46 onns suenter ha quella medema partida conservativa mess giu sin la fossa dil redactur della «*Gasetta Romontscha*», curdaus honorificamein cun la bandiera entamaun, in tschupi cun quella significonta inscripziun: *La partida conservativa dil Grischun a siu fideivel menader!*

Nus havessen l' obligaziun d' ir atras conscienziusamein *46 annadas della Gasetta Romontscha e 44 Calenders Romontschs*, che portan il num de Placidus Condrau. Remarcabel: sur sia atgna personalitat e veta privata ha Placidus Condrau scret pli pauc, ch' in emprendist scriva, cura ch' el serecamonda per ina piazza — el ha stoviu scriver per il pievel! Donn eis ei, ch' el ha buca schau anavos ina cronica de sia veta terrestre, sias regurdientschas; malamein ha el exaudiu nossa repetida

ed instanta supplica de po buca bandunar nus senza schar anavos en scret ils fistitgs de sia liunga ed activa veta. Ina tala cronica personala fuss en nies cass el medem temps ina intressanta historia de nossa tiara grischuna el tschentaner vargau. Ina *humilitonza*, sco ins anfla buca memia savens tier ils umens della veta publica e bein era sia interna perschuasiun, che la *veta sezza*, sch'ella vegn applicada bein ed en uorden, seigi lunsch ora il meglier cudisch, portan la quolpa, che nus anflein denter ils quolms de quei, che Placi Condrau ha scret, buca dus tozzels lingias sur de sia atgna veta.

Nus essan ussa ils derschaders, nus clamein ord la perpetnadat tras la stgira porta dil senter. Placi Condrau avon dertgira per intercurir empau sias lavurs sco um della pleva. La pleva, quei ei stau sia spada! Ina spada senza macia! Aschi savens savein nus far la curiosa ed enqualga tresta experienza, che umens aultschentai ed aultrespectai ein en lur viver e luvrar buca sco els ein en lur scriver e plidar; ils pli maltschecs grobians fan savens las pli finas e zartas poesias, umens, che negligeschan lur veta interna e religiosa, passan sin la tribuna publica sco profets e predicaturs! Sin Placi Condrau savevan ins adina applicar quei che Papa Gregori il grond di de s. Benedetg: el saveva buca scriver autruisa, che sco el viveva.

Sco emprema perdetga duei in auter grond menader de nies pievel seschar udir! Nies *Caspar*

Decurtins ha — e quei sper la frestga fossa de Placidus Condrau, compigliau ils mereſs de quel en siu necrolog (el «Vaterland»): «La historia dil cantun Grischun el 19avel tschentaner vegn a renconuscher l'extensiva e fritgeivla activitat de prof. Pl. Condrau ellas differentas posiziuns della veta spirtala e cultura dil pievel grischun. Sche nus studiein las numerusas annadas della «Gasetta», vegnin nus surpri dad ina sincera veneraziun per la nunstunclenteivla activitat e per quella ideala fideivladat, dallas qualas quellas annadas raquentan. Il programm d'ina politica cun nunballuonts principis ha dau alla Gasetta Romontscha sia intensiva pussonza ed extensiva impurtonza. Placidus Condrau vegn a restar en buna ed engrazieivla memoria tier il pievel grischun, per il beinstar dil qual il defunct ha applicau sia liunga veta e consummau sias forzas. Els liungs e difficultus combats per la restauraziun della venerabla claustra de Mustér ha il defunct meritau l'engrazieivladat generala cun luvrar e sesacrificar per quei scopo. La nova fluriziun della claustra ha embelliu la sera de sia veta.»

En nossa tiara romontscha existan biaras minas, ord las qualas ei vegneva cavau aur ed irom ed auters metals, minas, dellas qualas strusch degas e praulas existan pli ozildi. Nus havein stoviu patertgar vid quellas minas emblidadas, mirond sin quellas 49 annadas de gasettas, dellas qualas

Placidus Condrau ei staus il redactur responsabel!
In u l' auter cup plein custeivel metal essan nus
obligai de presentar als cars compatriots ded oz.

Igl onn 1847 ha Placidus Condrau schau com-
parer Nr. 1 de sia emprema gasetta: *Il Romonsch*
(Cuera, prezi d' abonnement 2 fl.) Per parola direc-
tiva ha el priu:

Examinescha il niev ed il vegl
Cun saung freid e bien égl,
Enquera mo glisch, dretg e verdat,
Mai, mai passius e parzialitat!

En sias gratulaziuns per Daniev scriv' el: «La
spartida digl onn ei per scadina raschuneivla crea-
tura in moment de gronda impurtonza e zun ade-
quats de far meditaziuns sur il vargau e sur igl
avegnir. Lessi Dieus, che scadin de nus pudessi
dar bien quen e vera satisfacziun dil temps pas-
sau e spetgar ina biala e legreivla vegnida!»

En in onn malruasseivel e critic ha il giuven
Condrau stoviu entscheiver sia carriera ella pressa.
Igl ei stau buca mo *il project d' ina viafier sur il*
Lucmagn, quolm S. Maria, che ha persesez entu-
siasmau il Sursilvan, de maniera che ses artechels
seprendan ora oz sco in grondius e merviglius sie-
mi, vengonz de püspei vegnir publicaues, na, *com-*
bats spirtals e *combats cun armas guerrilas* resu-
nan tras quasi tuttas paginas dil «Romonsch» digl
onn fatal 1847.

Ferton che buca tuts spirituals sustenevan il

giuven redactur, deplorablamein buca tuts, ha el sez gia el secund meins de sia redacziun scret ina *liunga, clara e resoluta defensiun dil spiritualessen catolic encunter ina nauscha e tuppa attacca fatga dal «Liber Rhaetier»* ariguard il coelibat. Per parola ha el priu ils plaids, ils quals el repeteva schi savens en conflicts principals, entochen che siu maun ei vegnius freids:

«Essan nus buca units ella cardientscha,

Sche lein nus esser units silmeins ella carezia.»

La quolpa de deplorablas lamentaschuns e dispetas en fatgs de religiun fier a el sin las gasettas, las qualas selubeschan calumnias e beffas en causas de religiun. «Schi pauca delicatezza e schi pign risguard» hagi il Rhaetier de metter publicamein vid la petga d'infamia ina instituziun della Basilea. En tal cass «stuein nus tuttina alzar nossa vusch encunter el e defender cul bien num de nies stand spiritual era noss' atgna honor.»

En verdat, il giuven David de Mustér, che leva sez sededicar alla clamada spirituala, sche mo la fleivlezia della vusch, negin auter motiv mundan, havess reteniu el, ha gia en quei emprend combat giu ina buna funda e tschun craps tut neidis ord il dutg: el ha giu artau da ses buns geniturs ina profunda religiusadat, la quala fa era mai beffas e gomias cun gleut, che ha buca la ventira ded esser en possess della soletta ed unica vera religiun, ed el ha studiau sin bunas universitats sut buns

instructers e studiau en sia stiva, il frunt sbassaus sur buns e solids cudischs! El finescha sia risposta, ina exemplarica polemica, cun ils plaids: «Nus lein denton dar al «Rhaetier» il bien e bein manegiau cussegl, ch' el deigi dacheudenvi, sch' ei plai ad el de scriver enzatgei sur il catolicismus, buca construir las caussas en siu *tschurvi* suenter plascher, sunder per miez d' in pli fundau studi della historia ecclesiastica emprender sufficientamein ellas, avon che tavlar si ellas a ses lecturs.»

Ha nies Placi Condrau muort sia resoluta defensiun de sia religiun forsa piars il respect tier ses adversaris? Ual il contrari! Sin el savevan ins mai applicar il fetg dubius laud, il qual ins savess bein enqualga scalprar sin il monument d' enqual «menader» civil ed era ecclesiastic: «Er war voll Gottes- und voll Menschenfurcht». E tonaton ha siu principal adversari, il redactur dil «Rhaetier», Manatschal, scret suenter la mort de Placi Condrau: «Consequentamein e virilmein ei prof. Condrau el cussegl grond sco ella *pressa* staus en per la democrazia. Sin quels dus camps de battaglia ha il scribent (Manatschal) giu bein enqual scarpetsch e combat cul defunct. Quei impedescha buc d' exprimer sia aulta stema sper la fossa d' in adversari, ch' ei schi fermamein passaus si per ses principis e sia perschuasiun . . . Ussa ha il permiert battiu il liung combat entochen la fin e nus cuin ad el il meritau ruaus.» —

Remarcabel par' ei, mo ei nuot auter, che raschuneivel e cristianeivel, ch' il medem prof. Condrau, che defenda en sia ual menzionada polemica victoriusamein il stand liber dils spirituals catolics, il stand ch' el ha elegiu era per el sez, scriva gia en Nr. 2 dil «Romonsch» encunter leschas crudeivlas e malgestas, las qualas prendan als paupers la pusseivladat de maridar: «Sur dil buca vuler schar maridar ed in plaid sur dil maridar en general.» Vul el cun buna raschun sfraccar talas leschas, che meinan mo tier schliatas consequenzas, vul el il medem dretg per ils paupers sco per ils rehs, sche dat el lura zun sanadeivels cussegls. El vul e pretenda bunas scolas e buns instituts pauperils per sminuir la paupradat, ina cristianeivla educaziun per plantar autras ideas ed in auter spért els paupers, ch' ei detti buca tonts parlers, canastrers, murdius e vagabunds. El concluda: «Vus gronds amatur ed amaturas dil maridar, catschei el tgau e teni bein endament il proverb, che di: Cura che la pupira vegn dad esch en, sche sgola la carezia da fenestra ora — —»

Cun tals *buns e sauns principis*, che valan pli bia, che nundumbrevlas ordinaziuns de policia, stat il giuven Placidus Condrau sper siu pli vegl compatriot *P. Teodosius Florentini* e nus savessen cun gesta luschezia dir: gia da glez temps, ch' ei vegneva tschintschau pauc u nuot della «*damonda sociala*», la quala ha lura suenter revolucionau igl

entir mund, han quels dus humiliteivels Grischuns luvrau per ina sligiazion de quella damonda, dalla quala nies grond *Decurtins*, gidonter dil Papa social Leo XIII ha detg: «*La dan.onda sociala vegn u mai sligiada u ch' ella vegn sligiada ell' enzena della crusch, tras la Baselia de Christus.*» —

*

Oz, suenter 75 onns, stuein nus admirar, cun tgei clara egliada, cun tgei bien cor patriotic nies giuven redactur ha considerau e perscrutau ils evenements digl *onn burasclus 1847*, onn dell' *uiara civila*, dil schinumnu «Sonderbund», de maniera che nies cudisch de scola duess vegnir corregius tenor quei, che Placi Condrau ha scret en «Il Romonsch» naven dal Fenadur tochen s. Silvester. Cun tgei fiug ha el citau nies grond historiograf svizzer *Johannes de Müller* *encunter ils menaders radicals* partisans, ils quals han surmenau il pievel della confederaziun tier l' *uiara civila*! Han buca ils *siat cantuns catolics* della Ligia privata solemnamein declarau sin la Dieta, ch' els vegnien a dar si lur alianza, schi baul sco els vegnien *respectai en lur dretgs e survegnien sufficientas garanzias encunter invasiuns illegalas?* In grev e trest temps per il cor dil giuven feigl della Cadi! El era leds, ch' il temps della pupira e dellas miserias seigi vargaus, ch' ils fretgs hagien l' entschatta dil Fenadur 1847 ina biala pareta, che l' aura fussi favoreivla per la raccolta e che la caraschia dellas vic-

tualias tschessi da di en di. Igl aspect della natira leventi si enten il pievel speranza e legria, la cara patria porschi encuntercomi al pievel in grond contrast: «Neras e grevas neblas semuossan vid il horizont della Svizzeria e pon maneivel sesvidar ora en ina aura stemprada, che sa caschunar novas cruschs e miserias. La passionada e partischonta politica d' entgins regenters han schi fetg turbelau las questions vitalas della confederaziun, che quella paran de buca saver vegnir resolvidas senz' ina crudeivla uiara civila.»

La bial' entschatta ha Condrau enconuschiu, che *l' uiara encunter ils siat cantuns seigi in' uiara encunter la religiun catolica*, seigi l' ovra solettamein mo d' in *tschuppel radicals!* «Negliu ha il pievel tschaffen tier in' uiara, tenor siu saun giudezi empiar' el: Pertgei lein nus ir' ell' uiara? Ha enzatgi attaccau nossa libertat e suveranitat? O na, nus essan destinai d' attaccar la libertat e suveranitat d' auters? Ei quei endretg, bi e dueivel? Mai e pli mai! Vomi pia ell' uiara tgi che vul; suenter in temps de schi gronda pupira eis ei pli perdert de star a casa nossa e d' haver quita per nos fatgs. Aschia raschuna dapertut il pievel, che vul paisch e ruaus ed ei, schi ditg sco el vegn buca fanatisaus, tuttavia buca amitg de radicalas progressadas e stravaganzas.»

Ha Placi Condrau ina *sontga greta sin ils veramein ed adina intolerants radicals*, in clar égl per certs menaders e lur pintgas bravuras en favur dils

attaccai cantuns della ligia privata, la quala ha, sut tals menaders e muort la nunproporzionada majoritat dell' armada radicala, stoviu vegnir suten, sche dedichescha el silla fin dil sventirau onn 1847 *in bi plaid de renconuschientscha ed engrazieivladat al general Dufour*, il qual ha tractau ils victorisai sco confederai e buca sco inimitgs, tut encunter ils partisans radicals, als quals Condrau, sco el era versaus ella historia, ha renfatschau, ch' els hagen a Turitg e Bern clamau neutier ils dus atheists Strauss e Zeller encunter tutta veglia dil pievel — e lura susteniu ils Lucernes radicals encunter la vocaziun d' enzaconts paders!

Placidus Condrau ha mai e pli *mai flatau ad ina partida predominonta per arrivar forsai tier in sessel verd*. Pli bugen suttacumber el combat e secuntentar cun ina pli custeivla victoria, *la victoria morala!* En quei senn scriv' el silla fin digl onn 47 e saveva el scriver il medem era silla fin de sia veta: „*L' uiaira ei finida. La historia vegn cul temps a truar sul dretg ed entiert ded omisduas partidas, segiramein autruisa ch' il temps present, dominans da crassa passiun de partida.*“

Bien e fideivel Sursilvan, quella satisfacziun has ti priu cun tei vi ella perpetnadat, ch' ei detti era sin quest mund, baul u tard, in favoreivel truaument per las bunas e veras ideas, allas qualas ti has dedicaü las forzas de tia veta!

Aunc durond in onn ha Placidus Condrau ediu «Il Romonsch», igl onn malruasseivel 1848 e per-sesez giu bein enqual dispetta cul «Raetier», «quei infatigabel predicatur de toleranza ed imparzialitat, che ha — admirabel eis ei — adina per moda de trer atral tschariesch criticaster mo nos prèrs.»

Igl ei stau igl onn della revoluziun dil mund europeic, della constituziun svizzera — dapertut ha Placi Condrau giu sia posiziun principiala. Per nies cantun fuv' ei buc in bien onn politic; il Sursilvan conservativ selamenta (Il Romonsch, Nr. 26):

„La partida conservativa ha uonn surregniu il trer anavos, cunzun per motiv, che las fontaunas dil Rein ein per quella gada schigiadas si empau; ella consista ord in pèr commembers de capacitat, il rest ei tut gleut pli mecanica, e pli per isonza che per perschuasium conservativa“ (bucca mal!). Tala gleut mecanica fuvan buca amitgs de Placi Condrau, il qual ha scret plirs artechels sur: *„Pius IX e la revoluziun“*, nua che el defenda «nies grond Pius» — igl ei artechels, ils quals *Louis Veuillot*, il capo-gasettist, havess scret cun buca pli gronda bravura, cun buca pli cordiala carezia!

Suenter talas lavurs ed in intressant disquors denter in deputau ed in pur sulla nova constituziun federala sto ins propi star mal de stuer anflar en Nr. 32 dil «Romonsch» la remarca, che la presenta redacziun surdetti «Il Romonsch» en mauns ad ina nova redacziun! Senza num stam-

pau enconuschein nus mintga lingia de Placidus Condrau, ex ungue leonem, vid la greffla enconuschas ti il liun. El pren comiau culs plaids: «La circumstanzia, che la Redacziun ei beinduras buca mo vegnida en polemica cun gasettas radicalas, sunder era pliras gadas vegnida smanatschada cun process, per motiv, ch' ella ha publicamein turziau antipatias encunter scolas, vegl abus, arroganzas d' obscurantismus etc. ei ina clara enzenna, ch' ella hagi examinau il «niev» ed il «vegl» cun clar e bien égl.» —

Silla fin dil medem onn publichescha «Il Romansch», privaus da siu redactur, sia atgna annunzia de mort e proclama igl «Alpensohn» (?) tudestg per siu artavel. —

Silla annada 1850 (Nr. 4, Cuera) digl „*Amitg dil pievel*“ stat scret dal maun de prof. Placi Condrau: Redactur tochen igl Uost Pl. Condrau. Ils principals artechels ein: *Reflexiuns sulla scola catol. cantonala* (4 parts); el ei, conform a ses principis, encunter in' uniuon u confusiun dellas duas scolas cantonales e dat il cussegl de «suspende la scola cat. cantonala, per vegnir ord la presenta confusiun babilonica, per far fin ad in continuau schlengergnem e vegnir plaunsiu tier ina prosperivla scola.»

Quei cussegl dueva haver per consequenza in serius *duell* (persesez buca cun pistolas!) denter *Placidus Condrau* e capitani *Caspar Latour*! Suenter che domisdus duellants ein vegni clamai

tier l'armada gronda, eis ei propi in divertiment de mirar, co Placi Condrau part' ora fermas fridas sin siu versau adversari «Sgr. giuncher»: *Enginas cuortas remarcas sullas peroraziuns Latouricas*“ secloman quellas fridas, dallas qualas bucina croda sperasgiu.

Ei setractava pia el cussegl grond della confusiun ed uniun dellas duas scolas cantonalas tier ina soletta scola paritetica, concludida ils 26 de Zercl. 1850. *Per* tala uniun han votau dals catolics: Latour, Marca, Schenardi, Ronca, Marcatoli, Albrici giuven, Engler e Frick, encunter Condrau (bab de sgr. Dr. Augustin), Peterelli, Vieli ed ils auters catolics. «La palma de quella victoria d'ina maiortat protestantica auda senza dubi — tedlei vus della Cadi! — a sgr. Caspar Latour.» Quel dueva sco «botsch cun sia corna radicala rumper en la fortezzia catolica.» El cun ses 7 satellits, cun «sias frisas e tiradas» vegli esser pli perderts, ch' il Monsignor Uestg cun tut siu clerus ed igl entir pievel catolic cun tuts ses menaders. «Tgei impertinenza! tgei arroganza per in giuven, ch' ei aunc buca schetgs davos las ureglias!»

En nies temps, nua ch' il medem spért, dal qual Latour era infectaus, para de stuer abstrahar per motivs diplomatics dallas gestas pretensiuns, tschentadas unanimamein sin l'emprema Dieta catolica grischuna a Trun, bein motivada da revm. canoni Gius. Al. Brugger: che era la pedagogica e la historia el seminari de scolasts paritetic a Cuera

vegner, sco l' instrucziun religiosa, separada per scolars catolics e buca catolics — ual en nies temps eis ei bien de clamar en memoria ils plaids de prof. Condrau digl onn 1850, ils quals han buca tratg en vons:

«Sco Els dattan milsanavon d' entelgir en Lur famus plaid, vegnessen nus tier il *ver cristianismus pér tras ina scola paritetica!!* Tgei pretensiun giuvenastra! Sch' Els continueschan Lur bialas deducziuns pedagogic-theologicas e dian: „*ma co vultan Els, mes signurs, schendrar carezia proximala*, stima dellas confessiuns e toleranza, sche Els plantan gia en als affons il spért de discordia, sch' els muossan als affons *confessiun e buca religion*: sche ston ins concluder, che la confessiun catolica muossi buca de carezar, mo solet de hasiar e perseguitar nos confrars reformai. Tgei malignas pretensiuns! Tgei blasfemias encunter il catholicismus!! Els dian ed engiran, ch' ina scola paritetica pericliteschi tuttavia buca la religiosa educaziun della giuventetgna catolica, mo il Papa ha daquort plidau *tut il contrari*. A tgi duei ussa il pievel catolic crer, a sia Sontgadat ne ad in excapitani d' ina compagnia carbonarica? Els dian: «Igl ei meglier de vegnir persequitaus innocentamein, che de sentir remiers de conscienza.» Biala sentenza morala, sgr. giuncher, mo donn, ch' ei dat bia glieut, che han negina conscienza e san perquei era haver negin remiers de conscienza.» —

Nus vesein: prof. Condrau ei ferms ella pole-

mica! Cunzun en tut quei, che mava encunter sia carezada spusa, la *Scola*, ha el manteniu *quei fiug* entochen sia mort. Nus vegnin ad entupar el suenter el *historicamein remarcabel conflict denter las vischnauncas catolicas sursilvanas ed il departement d'educaziun cantonal*, in combat, el qual il cudischet de «Sigisbert en Rezia» ha astgau survir per bandiera. — Suenter la polemica cun il sursilvan Latour ed il brutal proceder della maiortat radicala en fatgs della scola cantonala ha Placi Condrau silmeins giu ina *satisfacziun: l'avertura della scola catolica a Mustér*, ils 6 d'October 1850. Denter ils instructers dils 92 students figurescha sco *professer* era *Placidus Condran*.

Ina satisfacziun, ge, per in «mat» de 32 onns plein talent, plein ideals, plein fiug per la giuventetgna, per il studi e specialmein per la historia, ina veritabla *legria* de haver avon el quels giuvens Grischuns de tuttas contradas della patria grischuna, giuvens, ord ils quals el leva formar petgas per la Baselpgia e la patria! El ha giu buns ed entochen la mort ad el engrazieivels students. Era en quei cass fussian tals scholars stai las petgas ornadas della scola. La legria dil relativamein aunc giuven professor Condrau ei vegnida turbalada, mo memia baul turbalada e quei dad ina vart che negin sminava e spetgava. Ed ual il bien professor Placi sez ha giu la greva e tresta clamada de scriver egl «Amitg dil pievel», la redacziun dil qual el haveva buca pli entamaun, in artechel: *La*

scola de Mustér (Nr. 8, ils 19 de Fevver 1851), il qual dat perdetga della *profunda tristezia* de siu cor, mo era della *giustia e sinceradat* dil sribent. Egl exemplar, che sesanfla ella biblioteca della «Stampa romontscha» ha el sez scret sut igl artechel: Pl. Condrau. Sco rector della nova scola funzionava Baeder de S. Gagl, um de savida, deplorablamein buca de solida moralitat. Ei il secontener de quei um, staus respectaus a Cuera, de deplorar, sche eis ei veramein edificont, co prof. Placi Condrau ei semussaus en quella disgrazia. El scriva: «Sin quels legreibels aspects ei lura tut anetgamein ils 2 de Fevver vegniu discuvretg si certas immoralitats de Baeder; per prevegnir alla preparada inquisiziun da part dil cussegl de scola eis el l' autra damaun avon dis sefatgs ord ils peis. La scola ei denton ida vinavon senz' il minim disturbi; ils scolars, vesend la gronda premura de lur superiors per spert medegar la plaga, han observau ina exemplara demananza ed ein ussa culla scola pli contents, che vivon. Sco Rector ei sgr. decan Gregorius vegnius legius ora — in um, che ha plauschiu fetg bein als sgrs. inspecturs (Rem. Denter ils 11 professers sesanflavan gia tier l' avertura ils treis paders Gregori, Placi e Ursecin). Ins crei de haver en quei deplorabel cass satisfatg alla coscienza, satisfatg alla fidonza dil pievel, satisfatg allas dueivlas pretensiuns da surengiu. Il davenport cass ei segiramein deplorabels, ma aunc pli deplo-

rabla ei la legria, che certins duein haver manifestau giud la sventira della scola de Mustér. Sche enqual para denton de temer, che quei nunspetgau cass pudessi dar caschun tier persecuziuns ed attaccas silla scola sezza, sche essan nus tuttavia buca de quei meini. Nus cartein mai e pli mai, ch'ins sappi perquei condemnar igl entir institut grad schi pauc sco ils endisch apostels per il traditur Giudas Iscariot; nus cartein mai e pli mai, ch' il pievel catolic vegli perquei retrer tutta sia fidonza alla scola; nus cartein mai e pli mai, che las empermischuns fatgas dals sgrs. inspecturs cantonals vegnien perquei a vegnir totalmein annulladas. — La scola va denton ruasseivlamein vinavon, ella considerescha quella sventira per in empruament da surengiu, che duei confortar ella, e perquei vegn ella a surportar tuttas eventualas consequenzas cun pazienza e resignaziun.»

Aschia scriv' el egl «Amitg dil pievel», aschia eis el sez en quei cass sco en biars auters de sia liunga veta sedocumentaus sco amitg dil pievel! Confortar, consolar il pievel, tgei nobla e buca memia savens practicada clamada! Prof. Placi Condrau ha practicaü ella sco paucs auters. Per el sez ha el, sper sia veta religiosa, ual en tschei trest onn encuretg *consolaziun tier ils morts: el ha studiäu l' uiera della Surselva encunter ils Franzos 1799* e porschiu 'bia custeivel material per la fiasta centenara de 1899, la fiasta dellas «Armas e larmas en la Cadi», la sera de sia veta terrestre,

la quala ha giu armas de smenar e larmas de schigentar en abuldonza!

*

Han ils purs il nas memia savens el tratsch, sche han ils professers lur nas memia savens els cudischs e daventan savens pedants, ridiculs e nun-surportabels per ils auters. Professor Placi Condrau ha evitau quei prigulus pedantismus sin ina moda exemplarica. *El ha uniu il studi cun la recreaziun!* Con savens ha il sribent de questa quorta memoria anflau il bien signur professor, aunc en ses varga 80 onns sper la meisa de studi, studiond in cudisch vegl u in niev feigl periodic u encurend ina expressiun romontscha els diczionaris de P. Baseli Carigiet u de Zaccaria Palliopi! Mo ual aschi savens ha el entupau il professor, co el mava a spass, en ses vegls dis per ordinari ora sin ils praus u encunter la casa-lenn de siu carezau spital a S. Gions! Enqualga era pli lunsch — el teneva car sia *biata* patria! Ils viadis de Placidus Condrau setenevan bein quasi adina vid las vias stretgas e sendas graischlas de ses differentes ufficis: mintga di en baselgia, bunamein mintga di ora tier il spital u «sia» casa pauperila, igl unviern mintga meins tier las spatitschadas scolas della vischnaunca de Mustér e sco inspectur de scola per il Reinanteriur tier las 40 scolas — quei ei bein stau ses principals viadis. Denton eis el, per aschia de dir, vegnius surmenaus de far il liung viadi a Paris per mirar «la grondiusa exposiziun mundiala»,

nua ch' el hagi duront il maiestus concert general de tuttas musicas cupidau e dormiu stagn e bein!

Ha el dormiu amiez la rueida parisiana, sche sil „*Rigi grischun*“ ha el buca dormiu! Classica-mein descriva Placi Condrau, duront la stad de 1851, siu viadi de vacanza, e Caspar Decurtins ha aviert a quella descripziun cun buna raschun sia Chrestomazia monumentala. Il viandont di en sia introducziun, la levada dil solegl seigi aschi maiestusa sin in quolm, ch' in nuncartent hagi exclamau: «En verdat, ei dat in Diu!» Ge, in barun prussian hagi perfin detg: «Wäre ich nicht Freiherr am Rhein, so möchte ich eine Schwyzzerkuh sein!» Nies Rigi grischun ei il Péz Mundaun. Leu seigi ei aunc pli bi, che sin la crusch dado il vitg de Breil, nua che ins survesa en in stupent maletg la Cadi e la Sursaissa, aunc pli bi, che sper la baselgia de Ladir, nua ch' igl égl tonscha da Cuera tochen Mustér. — Ir a spass cun prof. Placi Condrau semeglia buca liung, pertgei el enconuscha la historia della contrada e sa disquorer sur dils temps vargai sco il meglier cudisch — e nus essan arrivai cun el sin il Péz Mundaun e mirein giu sin il stupent panorama e salidein da lunsch il Péz Linard dell' Engiadina, la Scesaplana en Portenza; da maun dretg schai la romantica vallada, l' aschinumna «alp dils prèrs», vulgo Lumnezia — la biala Surselva en schi grondiusas ramas! Gnanc ils bogns mauncan! Il viandont finescha sia descripziun culla fina remarca: «Pils basegns della Surselva ein ils bogns

de Sumvitg e Peiden sufficients. Nossa glieut ha il bia pli de basegns paun e magnuc, che aua e lur curas aquarilas fan els sin in' atgna maniera. Els sebognan in pèr gadas bravamein, laian metter si ina roscha corns per trer ora il schliet saung, beiban giuaden entirs tschalats aua, beiban e maglian brav e tuornan schon suenter 3—4 dis ord il bogn sauns e taffers, sco els ein i anen. Ecco ina cura alla sursilvana!»

Lein buc aunc ina gada per quort' uriala accompignar quei viandont sin in viadi de vacanza? Quella gada fa el sia excursiun tras igl *Appenzell*, nua ch' el sto admirar ils stupents vitgs e las bialas casas sco semnadas sin las verdas pradas, la *schubradat*, *activitat e beinstonza* de quei pievel alpin, il legher cantar e schular de quei honzeli pievel. Jeu sai buc, schebein igl aunc buca vegl mat Placi de Mustér leva mo leventar la schalusadat e scuidonza dellas mattauns sursilvanas, sche el disquora dallas Appenzellesas. «En casa ves' ins dapertut la pli gronda schubradat, suppias e meissas alv sco ina rida ed ils plantschius sut ein pli schubers, ch' ils plantschius sura tier nus. Sin la schubradat en casa ein dunnauns e mattauns pli loschas, che sin lur pézs e pindels . . . Da cheu dariv' ei, che certas malsognas anflan egl Appenzell buc in aschi favoreivel tratsch sco el Grischun. Quei tut pudess dar a nossas femnas ina biala caschun tier ina saluteivla meditaziun sulla schubradat. Denton nuota per mal.» Ils Appenzelles seigien bein in

pievel cun «ina tiara bein cultivada e biestga tut pli biala,» igl Appenzelles fetschi sias lavurs sin ils funs, mo sappi era teisser e surcuser, ge, il mender buob sappi surcuser e quella industria porti en a mintga vitg mellis e mellis. «Igl unviern stat el buca cun la pippa sin pegna e brischa las caultschas» — ah, car professor, quei grond plischer stoss ti bein cuir a nus en nossas montognas!

Examinond las *scolas* digl Appenzell, anfla il viandont, ch' ils Grischuns seigien en lur *scolas rurales* lunsch anavos; il ver «liberalismus» consisti tuttavia buc en bialas frisas e peroraziuns, mobein principalmein ellas ovras. «Quels ch' ein paregiai d' era portar unfrendas pecuniaras pella buna caussa ein gleiti dumbrai si.» E sco sch' el less — gia per varg' in miez tschentaner ordavon — far in bein meritau compliment a nies Monsignur uestg Georgius, il qual sa buca segloriar d'esser in favorit della pressa e partida liberala grischuna, di Placidus Condrau, en harmonia cun in Appenzelles liberal: *„Nies Monsignur Uestg, che dat ord sin agen sac mellis e mellis per l' educaziun della giuventetgna catolica, ei il pli grond Liberal egl entir cantun.“*

Sco nus savein comprender puspei ord quella remarca, ha Placidus Condrau perfin sin ses viadis de vacanza buc emblidau sia «spusa perpetna», la scola! Sch' el viseta *la biala capitala* dil fretgeivel ed industrial cantun S. Gagl, ha el leu siu pli „grond plischer, ch' ei vegni grad teniu cheu ils

examens filosofics.“ Treis umens de' pasta ultramontana, decanatedral Greith, il futur uestg, il bibliotecar Gmür ed il president dil cussegl d'educaziun Müller havevan fundau in «cuors filosofic». *Greith* mereti «grondissim laud ed umens literai della Germania han schon onn tier ses examens declarau, ch' el vegnessi sez sillas universitats tudestgas a sedistinguer cun sia filosofia.» Placi Condrau recomonda cauldamein quei institut a ses giuvenis compatriots grischuns.

Fa quella remarca honor al *spért scientific* de nies car Sursilvan, sche dat la suondonta observaziun ed admoniziun perdetga per *siu profund sentiment religios* e per *sia edificonta veneraziun dils spirituals de sia carezada Baselia*. El ha empriu d'enconuscher ina «societat», per «dar bratsch ed agid agl uestg e sustener bravs e talentus, mo munghus giuvenis, che vulan sededicar al stand spiritual e che duein per quei schon sco gymnasiasts star sut ina particulara survigilanza e direcziun.» Tuts san esser commembers de quella societat, els han ina dubla obligaziun: mintg' jamna dar ina pinga almosna (in rizer e miez) per il susteniment de quels giuvenis e «mintga di orar in paternies, che Niessegner detti vengonz spirituals a sia baselia.»

Il cers, giuvenils lecturs de nies «lschi», ils quals deien esser nossa speranza e nossa cruna, vegnan a leger cun adatg ed engrazieivladat ils suondonts plaids, screts dad in um, che füss staus vengonz de portar sez la stola sacerdotala, sch' el

havess buca giu il scrupel de sia fleivla vusch, screts dad in um, per il qual in bien spiritual era adina il pli aultschentau ed il pli ventireivel carstgaun sin tiara.

«Vul in scolar vegnir in vengonz prèr, sche duei el schon da giuvenensi buca mo encurir la dretga savida, sunder era las necessarias vertits per sia aulta clamada. El duei sefar enconuschents cun il spèrt de quella ed igl entir far e demenar dil scolar duei dar perdetga de sia clamada. Oh, il stand spiritual garegia grondas vertits ed unfrendas, e co san ins arrivar tier ina tala perfecziun, sche ins surlai quels giuvenens a sesez tochen ch'els entscheivan la theologia, cunzun ozildi, nua ch'ins mira il bia ellas scolars pli sill' instrucziun, che sin l'educaziun, nua ch'ins enquera d'emplenir ora igl intelletg dils scolars cun tuttas pusseivlas enconuschientschas e lai il cor vits da vertits.» —

Suenter quella remarca, la quala savess, tenor siu contegn apostolic, esser scretta da s. Francestg Salesi, offerin nus in' autra remarca sco buna presa a nos cars plevons e caplons cun lur ugaus de baselgia e pervenda. Visitond in conscolar de pli baul, in spiritual grischun, che aveva «buca daditg priu comiau dalla Grischa», anfla igl amitg grischun, «ch' ils plevons de S. Gagl hagien en mintga cass «ina pli emperneivla veta ch' ils Grischuns» e lura remarca il bien Placi, um de bien uorden e de humor: «In honorific salari portau il di fixau en casa, ina biala habitaziun, bien

ed exact uorden en baselgia e scola formeschan segiramein in grond contrast cul stan puril, cullas speluncas e cul vegl schlandrian de biaras farrias «pompeluseras». Denton drov' il pleivont a S. Gagl era pli bia studis, che tier nus, el ha de studiar duas biblas, ina sacra ed ina civila — in voluminus codex de leschas ed ordinaziuns civilas, che van pauc ne bia era tier ad el. Ge las pervendas a S. Gagl han era lur spinas e cun quei pon ils paupers pleivonts grischuns seconsolar.» —

Nus seregurdein aunc, co professor Placi discureva bugen dal «Schuobaland» — buca ch' el sez fuss staus ina gada denter «la buobanaglia grischuna ch' encureva pli baul mintg' onn siu paun tiels Schuobs.» El numna quella buobanaglia «pau-pra». Per biars po quei esser la verdat, per biars auters buc; nus seregurdein era, co in bab de famiglia en sia davosa malsogna, mirond anavos sin sia veta vargada, ha detg si per nus cun ina certa consolaziun: «Ils pli bials dis de mia veta hai jeu giu el Schuobaland». Condrau contemplescha sin siu viadi il «Schuobaland» buca sco «Findelhaus dils Pompalusers», mobein sco «garnè pella Svizzerà orientala.» Leu ha el, igl um che sintressescha per tuts e per tut, giu caschun de sinstruir sur la schinumada infectaziun, Sche nus reproducin quei che el ha viu, supplichein nus nossas stimadas lecturas de buca trer il nas: «Sur quei remarcabel fenomen vegn ei sco tier nus plidau differentamein e bia umens perderts han schon studiau zun bia

suent, mo adumbatten. Nus havein sin nossa excursiun giu caschun de considerar in truffel infectau tras in oreifer microscop de solegl, che representava in pelisch schi gronds sco in elefant e havein lura viü, co quei truffel buglieva de tiers manedels ne aschignumadas infusorias. Tras il medem glas vesev' ins era en ina miula bi caschiel grass montaneras sco baus ed en in daguot ischiu entiras processions siarps. Tut caussas admirablas, che datan bia de patertgar agl entelletg human, cunzun al Schuob, dal qual il proverb di, ch' el vegni pér els trent' onns tiel ferstan; mo leider dat ei era enqual Schuob el Grischun.» —

* * *

«Ils tups neschan, ils perderts mieran,» ei in formalmein classic proverb romontsch. Vala quel era per ils scribents e specialmein per ils gasettists? Nus cartein, Placi Condrau seigi staus «nashius gasettist romontsch». Sin quei tetel havess el in dretg formal muort las differentas lavurs literaricas, las qualas nus havein gia menzionau. E tonaton: sia «Gasetta Romontscha» existeva buc aunc — ed ual quella ha eternisau sco nuot auter il num de Placi Condrau denter ils Romontschs entochen ch' il davos Romontsch miera, speranza buc avon la fin dil mund.

Igl onn 1857 ei perquei in onn della pli gronda impurtonza: cugl emprem di digl onn compara,

aunc a Cuera, la «nova *Gasetta Romontscha*“ cun siu programm, in clar e bi plaid, ch' ei suttascrets:

Il redactur responsabel: Placidus Condrau.

Tgei ha il fundatur de dir, per giustificar sia riscada interpresa? Tadlei!

«La *stampa* ei ina *pussonza*, che carschenta da di en di sia forza e sia influenza. La *journalistica* ei perquei de gronda impurtonza, e buca per nuot *pren mintga partida politica siu refugi tier las gasettas*, per cheutras rasar ora sias ideas e reussir en sias tendenzas. *Ge, ina gronda part de tut il bien e de tut il schliet*, ch' ei succediu ella Svizzerà ils davos decennis, *ei de scriver tier alla stampa.*“

Prof. Condrau sacrifichescha sia professura en stretga stiva avon in tozzel students, per esser da-cheudenvi in professor dil pievel en tuttas vischnauncas e valladas romontschas — el fa quei, sco el confessa, «sin cusseglar de pliras e differentas notabilitats catolicas, d' umens bein enconuschents cun ils sentiments e basegns dil pievel romontsch.»

Pertgei numn' el tonaton sia nova gasetta ina gasetta *liberal-conservativa*“, sch' el di in pèr lingias avon: «Ella dei passar per ina gasetta catolica, da tut temps vegn ella a sustener ils dretgs ed interess dils catolics», bein senza violar «ils confrars reformai», che deran, sch' els ein buca units ella cardientscha, seunir ella carezia? El sez explichescha il plaid liberal-conservativ. La nova gasetta romontscha vul *salvar*, pia *conservar* il vegl. che

ha tenor experienza semussau ora per bien ed advantagius, mo dasperas *era progressar* cul temps tras saluteivlas ameglieraziuns e necessarias reformas, mo bein adina *sin via legala*.

Oravontut vul el luvrar en quei senn per «*las scolas ruralas*»; el aulza gia sin l'emprema pagina sia vusch, per procurar allas scolas dil pievel lur necessari susteniment material e per far ulivar ora la malgesta differenza de quei, ch' il cantun spend' annualmein per la scola cantonala e per las scolas della tiara — ina caussa, che sa tgunsch damentar senza greviar il pievel cun novas contribuziuns. Era per *ils interess materials* en fatgs ded administraziun, agricultura ed economia ha el speironza de cooperar tras sia gasetta «per la bein-tonza dil pievel, tonpli ch' ei selai en quels roms aunc remediar zun bia en nies cantun.» Ed il futur «bab dils paupers e della casa pauperila» emblida buca sin l'emprema pagina «*il pauperesser*»! Pilver, in «liberal» en quei ver senn dil plaid, in che «vul parter ora», buc in «liberal» el senn deplorablamein fetg ordinari, che tegn sia testa per in tschunavel evangeli, ha Placidus Condrau giu avon ses égls clars, cura ch' el ha uniu quels dus plaids: liberal e conservativ. *El sez havess tier mintga caschun suttascret cun omisdus mauns mintga ordinaziun ecclesiastica*, sco sia «Gas. Rom.» ha documentau quei en tuttas 46 annadas comparidas sut sia direcziun.

Studiar la historia dil mund duront in miez

tschentaner impurtont, ils onns d'uiara de 1859, 66, 70, il concil vatican, studiar la historia della Svizzeria e dil Grischun cun mirar atras las annadas della «Gas. Rom.», quei ei gudogn e divertiment, in' instrucziun per seorientar sur dil temps ded oz e de damaun, sch' il poet de Dreizehnlingen ha raschun:

Per raschun, ch' il niev sesaulza
Ord las muschnas dil passau,
Ves' in égl, ch' ei buca tuorbels,
Il futur ord il vargau.

Nus essan obligai de mirar silmeins sin enzaconts evenements e sin la posiziun, che redactur Placidus Condrau ha priu visavi tals evenements.

1. Gia el Sett. de 1857 ha Placidus Condrau giu caschun de documentar, tgei ch' el pertratgi sur d' ina scola *paritetica*. Ei settractava de quella a S. Gagl ed el scriva, ch' ei seigi stau treis «dis de triblas burasclas e fermes tiaratriembels» e menzionescha ils plaids dils treis menaders dils catolics conservativs Müller, Gmür e dil renomau Baumgartner (staus era a Cuera e bab dil renomau pader gesuit Alexander). Egl. exemplar, che nus havein avon nus, ha Placidus Condrau aunc cun sia plema nodau pertratgs de siu artechel: ch' ins hagi stuschau la majoritat catolica ord sia atgna casa e quei fetschi mal, e che biars buns giuvenus mondien pli bugen en autras tiaras, che studiar en ina scola paritetica e ch' ils reformai reclamassen tut auter, ch' ils catolics, sch' els vegnessen tractai ellas scolas

pariteticas sco ils catolics vegnan tractai, als quals ei vegni mai dau il rectorat u roms de pli gronda impurtonza — pareglia nossas scolass aultas e bassas ella capitala grischuna! —

2. Il November dil medem onn dat al redacatur della Gas. Rom. caschun e raschun de sevilar bravamein per motiv, che la *Surselva*, per la gronda part catolica e conservativa, termetti in *radical*, Caspar Latour, sco siu representant a Bern. — Caspar Latour, in radical silmeins genuin, sminava da glez temps franc buc, che *siu nevs Caspar Decurtins*, in ultramontan genuin, vegnessi a remplazzar el a Bern, de maniera che ual quel fuva a Bern, tochen sia libra resignaziun, in representant nunremplazzabel en tuttas damondas naven dalla vacca dils paupers ed il postiglion, tochen tier las pli fundamentalas e vitalas damondas dil stadi e della societad humana, in representant, sco ei va en mintga tschentaner mo in tal sur la punn della Aara a Bern.

3. Placidus Condrau, sepostaus ord interna perschuasiun sin l'ustonza della pressa catolica, aveva *buca per moda d'esser temeletgs*. Aschia ha el defendiu il grond *P. Teodosi Florentini* encunter malgestas attaccas fatgas dalla pressa liberala muort siu plaid sin la redunonza cat. a Salzburg; aschia ha el rebattiu las calumnias dil predicant *Paul Coray d'Uors* encunter la Baselia e quei cun arguments historics de vaglia; mintgaton manca era la satira buc, p. ex. sch'el numna il predicant

d' Uors «*in niev spazzatgamin*», che di, calumniond la Baselgia, ch' el levi «mo schubergiar giu la purla giud la baselgia catolica». Sco redactur fa el lura aunc ina remarca, la quala vala aunc ozildi per certins, che vulan esser «era catolics», malgrad ch' els pervesan cun predilecziun ual talas gasettas, che han beffas e gomias per «lur» Mumma-Baselgia:

«Co sa in abbonent catolic leger in tal fegl senza vegnir affruntaus? Mo sche tuts ils catolics schessan: «nus prendein neginas gasettas, che portan aviras encunter nossa s. religiun», sche vegness ei segiramein gleiti meglier en quei risguard. Scriver beffas ed aviras ei pauc honorific, mo il proverbi di: «tgi che tegn si il sac ei pauc meglier, che quel, che mett' en» (N. Gas. Rom. Nr. 50, 1857).

4. La mort dil pign, mo tonaton grond «*Feldmarschall Radetzky*» ha persesez fatg impressiun sil marschall della pressa conservativa romontscha. In bi artechel descriva la veta de quei «bab» della schuldada, il qual ha uniu la pietusadat culla humanitat, malgrad ch' el ha surviu «mo» 73 onns sco schuldau austriac.

5. In bi e cordial necrolog ha Pl. Condrau dedicau al defunct uestg de Cuera *Caspar de Carl*, successur digl uestg Bossi (Nr. 17, 1859). «Siu cor era spir carezia e buontat, ge, ins po bein dir, che el eri mo *memia* buns pil mund ded ozildi.»

6. Gia pli baul, igl onn 1858, ha Placi Condrau, nus savessen dir, cun ina legria affonila menau

sia plema versada per dar al pievel catolic romontsch en pliras Gasettas Romontschas (28, 29, 30 e 49) ina descripziun della edificonta veta e mort dil rev. vicari gen. e coadjutor digl uestgiu de Cuera, *Albert de Haller*. Naschius a Bern igl onn 1808, pia el medem onn sco nies P. Teodosi Florentini, fegl dil renomau convertit Ludvig de Haller, il qual ha, en consequenza de sia conversiun, bandunau Bern, ei Albert entraus en survetsch militaric dil Piemont, ha denton suenter paucs onns priu sia demissium, ei jus a Roma, vegnius benedius sco spiritual e promovius sco doctor della teologia, enstagl aspirar sin plazzas pli aultas ha el administrau duront 16 onns la pleiv de Galgenen-Sviz sco fideivel e generus pastur dellas olmas e ha, suenter liunga resistenza, finalmein surpriu il generalvicariat de Cuera sco coadjutor de Monsignor uestg Caspar de Carl. Tut quei descriva Placi Condrau a siu pievel cun veseivla carezia, sco sch' el sez less exprimer ils sentiments de siu cor per siu agen ideal: luvrar per il bien pievel cun tutta premura e humilitonza, senza la minima ambiziun! Ei vegn renfatschau als Grischuns, enqualga sin tuppa e pauc gesta e fina maniera, ch' els pretendien dad in uestg de Cuera, ch' el seigi en emprema lingia Grischun, la cardientscha e la savida vegnien en damonda pér en secunda lingia. Cun tgei simpatia e carezia ha Placi Condrau venerau igl «jester» Albert de Haller muort sias excellentas qualitats, cun tgei tristezia deplorau sia mort:

„*La sperdita de nies Monsignur coadjutor Haller ei ina sventira per nossa diocesa: igl uestgiu de Cuera ei denton staus ora el quors dils davos tschentaners las pli stermentusas burasclas e vegn cugl agid dil Tutpussent e tras il cooperar de tuts premurai superiurs spirituals e seculars a vargentar la smanatschonta crisis.*» El medem necrolog ha Pl. Condrau documentau siu «*sentire cum Ecclesia, siu sentir culla Baselgia*» cun quels plaids: «*La davosa brev pastoral, che nies generalvicar ha giu concepiu en num dil Monsignur uestg ei stau quella per la publicaziun dil jubileum. Leu deplorescha el ils sventirai catolics, ch' ein zvar naschi e tratgs si ella baselgia catolica, mo fan encunter a quella cun plaids e cun fatgs; el plir' aber era sur de quels, che vultan esser obeideivels affons della Baselgia senza sesprovar de vegnir tier la perfetgadat evangelica. El cloma si cul profet: «Schanegia, o Segner, schanegia tiu pievel. Sche ti lesses dar adatg sin nos malfatgs, Segner! o Segner, tgi pudess lur' aunc subsister?» — Igl emprem di dil jubileum ha il Segner clamau siu premurau pastur tier el, e speranza ch' el repeti leu siu clom ed urbeschi ora per tuts ses diocesans la grazia ed ameglieraziun, ch' el ha giavischau en siu mandat.*» —

7. Sin la fin digl onn 1858 ha nies curaschus menader aunc inaga giu caschun de mussar siu talent d' enconuscher cuninaga la posiziun e de mussar

sia resoluta voluntat de defender ella cun bravura. Quei che Placi Condrau ha scret e fatg igl onn 1858, ei serepetiu 42 onns suenter: cun la medema fideivladat de principis, cul medem fiug eis el staus en per sia spusa, per la scola! Nus essan obligai de cavar ora ed alzar la bandiera clara ed aviarta, la quala Placi Condrau ha giu alzau el combat per la scola confessionala e specialmein per adattai cudischs de scola.

Ina gasetta della capitala ha cun snavur posonau sur la patria ora, ei circuleschi ella Partsura catolica ina petiziun, la quala aulzi sia vusch encunter tut scolaresser paritetic ed ei seigi ina songa obligaziun de trer alla compleina glisch las «machinaziuns della prèraglia», in «monster naschius ella stgiradetgna», «buca da lunsch dall' officina» della Gas. Rom. Sin quei scriva Pl. Condrau:

«Mirei catolics! co certa gleut tracteschan Vus schi gleiti, che Vus ughieis de far in pass nunplischieivel als radicals, po quel lu esser schi dueivels e legals sco el vegli. Ei quei libertat? Ei quei toleranza? Ei quei in lungatg per ina gasetta, che ha aunc leider bia lecturs catolics? Scadin vesa, ch' igl ei stregn temps de far front inaga e de tutina mirar, tgi che cammonda las fiastas el Grischun, il pievel suveran ne mo entgins signurs, che prendan mo lu notizia dils purs, cura ch' ei setracescha de pagar taglias ed aquistar nunmeritadas plazzas.»

Sch' ils purs ded oz pertratgan, enstagl vid igl

onn 1858, vid nies temps, eis ei pilver buca la quolpa de quel, che ha oz cavau ora quella bandiera e spada de Placi Condrau — — —

Condrau ha protestau encunter l' usitada menzogna dils aggressivs radicals e temeletgs diplomats della partida conservativa, che ina tala «ludeivla demonstraziun catolica» pregiudicheschi «la buna concordia denter Reformai e Catholics ed aunc bia meins la prosperitat dellas scolas catolicas — nus sefidein sin nossas autoritats e negins anatems radicals vegnan a tumentar giu nus.»

Quei che la «Gas. Rom.» scriva, publicond la petiziun della Partsura, ina petiziun, la quala ei probabel inspirada dal redactur sez, il grond amitg della scola, ei in muossavia era per nies temps en quei che va tier *nos cudischs de scola cantonals, ils quals ein atgnamein vegni menai en sin via buca legala*. Ei sedi, quei ch' ei vargau, seigi vargau — quei vala denton buca per tgi che vul considerar il vargau historicamein e per quei motiv lessen nus, senza vuler trer crappa sin enzatgi, semplamein remarcar u tschentar la damonda: eis ei dueivel, endretg, legal, democratic e la finala prudent, ch' il «cau dil departement d' educaziun» en nossas «III Ligias» surdetti a dus u treis umens, elegi dad el sez, igl impurtont uffeci de scriver ils cudischs de scola cantonals e — lura declarar els maiestusamein per «cudischs officials»? Han ils schoolasts, ils cussegls de scola semplamein d' acceptar tals cudischs? Ha il pievel de dir nuot? Valan ils

affons dil pievel gnanc tont sco vadials? Ei fuss stau bia pli prudent e raschuneivel de proponer al-las conferenzas scolasticas ed als umens ed amitgs de scola tals cudischs en scret per schar examinar ed eventualmein correger e perfeczionar els, avon che dictar: «Quei ei ussa nos cudischs officials.» Quella remarca sedrezza atgnamein buc encunter il giurist Andreas Vital, il qual ha quasi casualmein surpriu ella regenza l'educaziun, ella sedrezza encunter in sistem, encunter il qual Placi Condrau ha protestau igl onn 1858, sco las vischnauncas catolicas han protestau 42 onns suenter en lur «conflict» cun la regenza, il qual ha menau tier la grondiusa e victoriosa redunonza populara sil Giesli de Glion. Sin quella nunemblidada redunonza, il pli grond «cumin» della Surselva, savevan ins leger avon igl entir pievel quei, ch'ei vegniu scret ella Gas. Rom. (18. XII. 1858): en omisdus cass ei il conflict vegnius provocaus *tras cudischs de scola*; 1858 ha la Partsura protestau encunter ils cudischs de scola de Scherr, ils quals prendien memia pauc risguard *sill'educaziun* e specialmein *sill'educaziun «el senn catolic»*. Igl ei ina buna remarca, vengonza ch'ella vegni oz puspei proponida e ponderada: «Quei garegia il pievel catolic cun tutta raschun, quei vulan ils scolasts catolics e quei condizioneschan en verdat ils superiors ecclesiastics. Igl ei aschia tuttavia buc avunda de mo setener vid la negativa e mirar ch'ils cudischs de leger contegnien nuot encunter la baselgia catolica. *Ins*

giudichescha il cudisch buca mo suenter quei, che stat lien, sunder era suenter quei, che stat buca lien.»

En in lungatg resolut, sco quel de Görres tunava, scriva Pl. Condrau cull' adressa als radicals della capitala: «Els deian saver, che quella petiziun anfli buca mo applaus ella Surselva, sunder era denter tuts ils Catholics grischuns dal Badus tochen tier las allontanadas montognas de Samnaun, dal Calanda tochen tiella Gielgia e sul Bernardin giu.»

8. Sche nies Placi Condrau seturpegia mai e pli mai de duvrar il significont plaid «catholic», ferton ch'ei vegn ozildi diplomaticamein preferiu il plaid «conservativ» era en tals cass, nua ch'ins ha de «conservar» snueivel pauc pli dal vegl, ha el el medem temps ina sincera *carezia* per ses conburbheis, sco nus schein, de priedi, sche quels setegnan aunc vid la vera cardientscha de Christus ed audan savens tier l'olma della Baselgia. Sco amitg della historia enconuscheva nies Placi senza dubi nies renomau compatriot turitges *J. C. Lavater*, vegnius persecitau dalla sinoda dils predicants muort sia cardientscha enten Christus e muort sia veneraziun per la beada Mumma dil divin Salvader, alla quala el ha dedicau bialas poesias latinas e tudestgas. Sis decennis suenter la mort de Lavater sesanflavan a Turitg biars reformai en ina semeglionta posiziun e per quels ha Placi Condrau giu in plaid de defensiun, sco el teneva adina ault ses compatriots grischuns en tala situaziun. El medem

meins, ch' el defenda en sia Gas. Rom. la gesta petiziun dils spirituals e laics catolics della Part-sura per procurar adattai cudischs de scola, sepassa el si encunter la pressa radicala cun la sequenta remarca (Gas. Rom. Nr. 50, 1858): «*Turitg*. Quels commembers (sco ei para, buca tuts pli) della sinoda, che han ughiau de sedeclarar per fideivels adherents della doctrina sur la levada de Christus, ston star ora ina ferma critica da certas gasettas radicalas. Ei vegn fatg beffas cun els, sco culs Ultramontans. Els égl's de certa glieut passan *tuts Protestants e Catolics*, ch' ein buns *Fideivels*, per obscurants u regressists. *Mo il pli grond regress ei segiramein quel de vuler privar il pievel della cardientscha de Christus.*» —

9. Fuv' ei a Placi Condrau la finala tuttina, seigi igl uestg de Cuera in grischun u in jester, sche mo el seigi «in brav uestg», sche ha el publicau en sia gasetta cun speciala fideivladat ed enqualga aunc cun bunas remarcas ed admoniziuns ils «Mandats de Cureisma». Inaga fa el, en gesta gretta democratica, la remarca: «Domengia vargada han ils catolics dils auters cantuns de nossa diocesa: d' Uri, Sviz, Unterwalden, Glaruna etc. udiu a legiend giud scantschala il mandat de cureisma, tras il qual nies Monsignor Uestg admònescha e confortescha ses fideivels inaga per onn, tenor ordinaziun della baselgia. Nus Catolics grischuns essan aber muort la lescha dil placet buca aschi

ventireivels ded astgar udir libramein la vusch pastorala de nies cau diocesan.»

10. *L' uiaira de 1859* ha per sesez dau caschun al redactur della Gas. Rom. de far sias remarclas sur l' uolp *Napoleon III*, Victor Emanuel e ses gidonters u plitost menaders, ge, el ha gia lu profetisau la curdada de Napoleon; mo el sepo-sta curaschusamein sper *Papa Pius IX*, scriva sur il *stadi papal* e seturpegia mai e pli mai ded esser in ultramontan. Pertgei seturpigliar? El metta si al beffigiont «*Alpenbote*» grischun la capetscha de narradira sur ses «pertratgs sur Roma». Quei daventa cun quels plaids de peisa: «*Selegra buca memia baul*, Alpenbote! Contasga han de quels de tia pasta schon profetisau: aber quellaga eis ei finiu cun Roma! Mo il catholicismus ei mintgaga sefatgs si pir che mai! Sch' ins considerescha, tgei persecuziuns e combats, che quel ha gloriusamein surventschiu en 1800 onns, gie lu quitassen ins pilver, ch' ins duessi buca far tonta baheida sco igl Alpenbote, num ch' ins seigi totalmein tschochen-taus. Nus lein per quella gada mo far attents nies collega, che cun de quellas calumnias, denigraziuns e beffas sul Catholicismus serecammondi el zun pauc tier ses abonnts catolics, e quels sappien uss' era, co ei stetti cun sias repetidas sinseraziuns, ch' el vegni a portar negins artechels encunter ils Catholics.» (N. Gas. Rom. Nr. 45, 1859).

11. Ha il redactur responsabel giu de «*far zun bia*» cul *mund grond e politic* en sias cla-

ras survistas, sche ha el tonaton buca tralaschau de menzionar en sia Romontscha era ils *evenements della stretga patria*, era quels che havevan de far nuot cun combats politics. Per examinar l'exactadat de Placi Condrau en quei grau, havein nus, sco modest autur della novella sursilvana: *Il caplon de Selva*, dau suenter allas meraviglias, schebein la Gasetta Rom. porti ina notizia sur de quei caplon. En Nr. 44, 29 d' Oct. 1859 stat il quort e tonaton significont necrolog: «Jer ei vegniu satrau a Tujetsch igl aultreveriu *Sur Giuseppe Deplazes*, ch' ei staus varga 40 onns caplon egl isolau e per la lavina prigulus vischinadi de Selva. El era d' ina exemplara conduita ed in fideideivel survient dil Segner, che haveva de «far zun pauc» cul mund. R. I. P.»

12. Per far complet il tozzel de notizias, avon che prender en égl ils auters merets de Placidus Condrau, aunc quella observaziun. Il scribent de questas lingias, suenter haver leventau burasclas pauc motivadas tras la remarca, il maletg de *Pestalozzi* audi buca silla preit d' ina scola catolica sper quel de Guglelm Tell, ha puspei giu meraviglias, co Placi Condrau hagi patertgau sur de quella caussa. Ils 12 de Schaner 1896 dueva, sin cammond de surengiu, vegnir celebrau en tuttas scolas il giubileum de Pestalozzi, 150 s. sia naschientscha e vegnir repartiu quei maletg, il qual fa endament il divin amitg dils affons e dueva bein era remplazzar quel silla preit en stiva de scola e cun

quei maletg era in cudischet romontsch sur Pestalozzi. Placi Condrau era absolutamein buc incantaus per quella festivaziun tendenziusa, sco il protocoll dil cussegl de scola de Mustér muossa sut il datum dils 29 de Dec. 1895. El ha sco president dil cussegl de scola proponiu de dar vacanza e cantar zacontas canzuns e de scriver al departement d'educaziun a Cuera, ch'el maungli buca termetter 100 de quels cudischets de Pestalozzi, sch' ils critikai passus vegnien buc schai naven! Sin quella brev scretta als sabis de Cuera ha el survegniu la risposta, che quels passus critikai seigien gia stampai e ch'ei mondi buca bein de far in' autra ediziun. Igl ei stau specialmein il passus: «Vid Pestalozzi anflan ins negina macla, el ei veramein in sogn.» Pertgei buca laguoter quei, igl ei strusch duas lingias? Ei va encunter la verdat, pertgei Pestalozzi ha buca cartiu enten Niessegner Jesus Christus sco divin Salvader, dal qual el ha inaga detg, mussond sin in crucifix a Stans avon ils affons: «Quel cheu dat a vus buca paun.» Placi Condrau ha acceptau ils cudischets mo sut la condiziun, che quels allegai plaids sur «sogn» Pestalozzi senza macla vegnien strihai atras. Cheutras ha el, sco tier nundumbrevilas autras caschuns, senza respect human documentau, ch'el audi buc e vegli mai udir tier quels curios pacifists, ils quals vulan la paisch sut mintga condiziun, era cun tradiment della sontga perschuasiun e nunviolabla cardientscha.

Nus prendein aunc buca comiau dal redactur Placi Condrau: sia veta e sia gasetta audan ensemen. Quei tozzel de notizias deian mo dilucidar siu character. Tgi che vul studiar la historia politica, culturala e sociala della Surselva, sto ir atras tuttas annadas della Gasetta Romontscha. In giuven romontsch savess strusch anflar ina lectura pli instructiva ed interessanta, era per emprender romontsch. Placi Condrau sez ha fatg in veseivel progress el lungatg romontsch. Returnaus tier siu carpievel dallas scolas tudestgas, patertgava il scribent aunc tudestg e perquei anflein nus la bial'entschatta aunc numerusas construcziuns tudestgas, las qualas svaneschan denton pli e pli. En ses vegls dis aunc encurev' el mintgaton plaids genuins romontschs el Pallioppi. Denton fuva per el buca la fuorma quei che munta, mobein il pertratg sez. Per sesez tuv' el fetg bein versaus el lungatg tudestg, sco differentas brevs e ses plaids tier occasiuns festivas della scola claustrala ed el parlament grischun muossan.

In carstgaun de vaglia ha per ordinari *ina* gronda e speciala *carezia* per ina personalitat u caussa — Placi Condrau per la giuventetgna u scola — e lura er' *in* grond e special *quitan* en sia veta: per Placi Condrau eis ei stau *la ven. claustra de Mustér*. El veseva sia carezada claustra buc adina en fluriziun. Nus lein ensemen cun el schar vargar avon nos églis enzaconts maletgs della historia claustrala!

Ses giuvenns onns ha Placi varghentau, sch'igl ei lubiu de dir, sut igl avat Adalgott Waller; il grond avat Anselm Huonder, morts sco il pli davos prenci-avat ils 9 de Matg 1826, ei pia staus per il giuven Condrau plitost mo ina biala memoria, pertgei ils dus sequents avats, Adalgott Waller (1826—46) ed Anselm Quinter (1847—58) ein stai bravs umens per els, mo strusch in' umbriva digl avat Anselm Huonder. P. Placidus Tenner fuss staus in vengonz avat muort sia veta exemplarica e sia savida, mo forse era «memia buns per il mund ded ozildi,» sco Placidus Condrau ha scret suenter la mort digl uestg Caspar de Carl. —

Igl onn 1859 anflein nus ella «Gas. Rom.» dus artechels de Placi Condrau, ils quals dattan perdetga de sia profunda e fideivla affecziun per la casa de s. Placi.

«*Tresta caussa!*» (en Nr. 27, 2 de Fen. 1859) ei en verdat ina resoluta protesta encunter las machinaziuns destructivas, che havevan igl intent de cavar ina fossa allas instituziuns catolicas el Grischun e probabel fuvan deplorabels era - Catolics ils babs de talas machinaziuns («cunzun cura che ins sa, danunder che quei vegn»).

«Ei dat certs ins, che vegnan buca unfis de fraviar plans, cura ch'ei setractescha de supprimer instituziuns catolicas e che laian cheutier vegnir dretg tuts pusseivels metels. Questa permavera ei in tal sepassaus si el Tagblatt grischun cun in pèr artechels per metter nies uestg sut la curatela dil

stat, sco ei era il cass els violents combats dal temps della reforma. El ha denton anflau resistenza ed ei lu sefatgs vid *la claustra de Mustér*. Tgei ch' il cussegl grond ha concludiu de quellas varts vein nus relatau; buca per nuot han ils deputai catolics, cun excepziun de dus, sedustau schi fetg de surdar quei institut catolic al cussegl grond politic, en sia maioritad protestants, vesend bein avunda, ch' ei setracteschi atgnamein buca mo pell' economia claustrala, sunder per tut autras tendenzas.»

Placi Condrau haveva avon el sco adversari la tresta e penibla figura de quels era-catolics liberals e radicals, che levan bein buc esser senza religiun, mobein senza Baselia, pia de quels, che lessan forsa la victoria, mo negina armada! Quels vegnan tier mintga caschun culla menzegna: «La paisch confessionala ed il ruaus dil stadi stattan en prighel!» Sin tals dat Placi Condrau fridas senza vonns:

«Catolics! eis ei buca trest de stuer udir in tal lungatg e talas smanatschas? Tgi astga pomai pretender, che la proiectada reforma della claustra de Mustér disturbeschi la paisch confessionala? Tgei Catholic senta buca profund' indignaziun de stuer legier schi impertinentas calumnias encunter ils delegai dil cau della baselia catolica? Roma ei ina spina al radicalismus, vesend el che tut sias vellas e burascas vegnan bessas anavos dal grepp de s. Pieder. Eis ei buca trest de stuer schar dir, ch' ins disturbeschi la paisch confessionala, cura ch' ins vul

mo far valer ils dretgs costituzionals de sia confessiun, viv' en paisch culs conburgheis reformai e semischeda mai en lur fatgs confessionals. Na, ils disturbaders ein quels, che puggnan adina en gassetas encunter instituziuns catolicas e bettan el cussegl grond damondas confessionalas, che van nuota tier a quella auctoritad.»

Ei Placi Condrau totalmein libers dal schinum-nau «Josefinismus», che pretendia, che la regenza dumbri las candeilas sigl altar, sche buglia siu saung e ses pertratgs sesaulzan tier ina ferma eloquenza e tier viarva veramein poetica, cura ch' el seposta avon la venerabla claustra de s. Placi e pretendà per quella sco genuin democrat nuot auter, che la libertat:

«Denton giavischa scadin premurau Catholic, che l'abbazia de Mustér survegni spert in niev avat, ch' uneschi en sia persuna tuttas bunas qualitats per far prosperar danovamein quei venerabel institut. Cheutras aquistes ch' el novas simpatias e ferm susteniment. Duess la claustra lu tuttina stuer succumber allas tendenzas destructivas, sche crod' ella silmeins cun honor, vegn eternisada tras l' inscripziun sin sia fossa: Jeu haiel portau igl evangeli, la civilisaziun e la libertad alla patria, e cura che jeu haiel pli tard tras agid de mes superiors puspei vuliu sefar si ed aquistar nova veta, han ils malengrazieivels beadis destruiu mei dal tut.»

Suenter la mort digl avat Anselm Quinter, il qual ha stoviu entscheiver sia regenza cun il sgar-

scheivel e dublamein sgarscheivel berschament della claustra (la sera dils 28 d' October 1846), pia igl onn 1858 e 59 ei vegniu suspendiu l' elecziun d' in niev avat e P. Gieri Ulber, in grischun de Lonsch e fetg habel conventual de Nossadunnaun ei vegnius destinaus da Roma ano sco avat de Mustér. Lu ha ei dau difficultats sin tuts mauns: gasettas grischunas, cun veramein ludeivla excepziun de quella de nies Placi Condrau, han fatg opposiziun e de l' autra vart ha Roma buc approbau in cert concordat denter la regenza grischuna ed il destinau niev avat P. Gieri Ulber — e quel seigi staus pli lets, ch' ina paupr' olma spindrada ord il purgateri.

Donton ha Placi Condrau buca schau plover sur ils larischs giu, sco sche la claustra mass nuota tier ad el, na, el ha duront il Sett. 1859 mess en moviment sia piema en siu artechel classic: «*Entginas remarcas al Grischun, fatgas cun seun freid.*»

«Differentas gasettas han portau tschell' jamna la nuviala, ch' igl aultreveri Sgr. G. Ulber, pader de Nossadunnaun, seigi finalmein legius ora da Roma sco avat della claustra de Mustér. Nies collega Grischun ei fetg malcontents cun quella pretendida elecziun, el dat de capir, che las auctoritats vegnien buc a schar metter quell' abbazia en «semegliontas cadeinas» Tgei impressiun vegn pomai quei cussegl de sullevar encunter las ordinaziuns de sia Sontgadat il papa a haver fatg sils 10 paders de nossa Claustra! Nus essan fermamein perschuadi, che scadin religios, che ha mess giu il vut ded

obedientscha, vegn ad esser senuspius giud quei tribel patertgament e haver patertgau sco il renoma poët roman: «Timeo Danaos et dona ferentes», ne per romontsch: «Jeu temel ils Grecs, era cura ch'ei portan schenghetgs» Nus savein buc aunc, con lunsch che la nomina digl avat ei avanzada, mo quei savein nus aber franc e segir: igl avat, che vegn destinaus dal stathalter de Cristi vegn a vegnir renconuschius dalla claustra de Mustér, e vegn ad esser beinvesius e sustenius da tuts sincers promoturs de quei institut. Na, Dieus seigi ludaus, nies pievel ei aunc schi catolics, che el stema e venerescha las ordinaziuns de ses superiors ecclesiastics Nus lein denton sperar, ch' il Tutpussent meini tut ora en bein.»

Placi Condrau ha en «quella heiclia question», sco el sez numna l'elecziun d' in avat e la restauraziun della claustra, per buc in soli moment bandunau la gesta posiziun ecclesiastica, ha buc per in soli moment seschau influenzer da motivs particulars e less perquei era, che ses compatriots grischuns, cunzun ils umens della plemà semischedien buc en caussas ecclesiasticas. Cun plaids cordials ed eloquents sevolv' el tier tier ses actuals adversaris: «Nus lein sebatter sin in' *autra* arena, mo buc en quei sanctuari de Mustér, nua che nus vein gudiu noss' educaziun, eran buns amitgs, selegra van giud nos bials ed emperneivels dis e seprende van aunc buc en pil mund, per ses combats, travaglias e quitaus. Gie, seregordeien aunc inaga de

quels bials dis d' Aranjuez! Lein perquei esser engrazieivels e cun forzas unidas cooperar per la consolidaziun della veglia promotura dil Cristianismus, della civilisaziun e libertad, della salvadra dil Catholicismus en Surselva. Fiat!»

Sco enconuschent, han ils dus benedictins grischuns, *P. G. Ulber e P. Placi Tenner*, libers totalmein da tutt' ambiziun, stendiu ora gnanc il det pign suenter la gniefra abbaziala ed ual cheutras schau anavos in exempel de vertit e character, perschuadi, ch' ei seigi meglier de posseder la dignitat interna, che las enzennas externas de quella. Remarcabel: igl onn 1861, ils 27 de Nov., ei arrivau a Mustér in um, ornaus cun la dignitat sezza e cun las enzennas de quella, avat *Paul Birker de München*, accompignaus da P. Teodosi Florentini e propstatedral Decurtins, per sorprendere l' abbazia de Mustér, en vigur della competenza, surdada dalla sedia apostolica al Msgr. uestg Nicolaus Florentini. Ella veglia baselgia-Nossadunna ha el fatg profess sin la claustra de Mustér. Nies historiograf claustral, *P. Adalgott Schumacher*, scriva en siu *Album Desertinense* sur avat Paulus: «A quei excellent um cun sia profunda pietusadat e ses ideals, cun sia savida extendida e sia ascesa ei deplorablamein buca stau dau de reger ventireivlamein la claustra. Bein gudeva el la stema dellas autoritats civilas, cunzun sco pedagog, gudeva era la stema dil pievel per motiv, ch' el haveva aschi spert empriu il lungatg romontsch e fuva in bien predicatur . . .

Tonaton sa ei buca vegnir snegau, ch' ei muncava ad el in cert talent practic, e ch' el sedeva buca breigia de vegnir encunter al pievel e de risguardar il character de quel.» Bein eran las leschas civilas de 1861 il principal impediment d'ina nova fluriziun della claustra; siu successur avat Benedetg Prevost havess, sco nus havein la perschuasiun, rut u silmeins sligliau prudent e considerablamein quellas cadeinas civilas. Avat Paulus Birker ha buca reussiu de remover quels differents impediments, e ha finalmein resignau, sco quei ei vegniu cussegliau ad el e ha bandunau Mustér igl Uost 1877.

Placi Condrau teneva ault las qualitats ed ils merets digl avat Birker, schege ch' el fuva era buca tschocs per certas atgnas qualitats meins ventireivlas per in avat della veglia Desertina. Denter las scartiras dil defunct Condrau sesanfla in concept d'in plaid festiv, cul qual Placi Condrau ha cungiu il gentar en claustra, la fiasta de s. Placi, probabel igl onn 1873, sin la fiasta de siu s. Patrun, fiasta sursilvana. Ell' emprema part de siu plaid exprim' el en vigurusa ed eleganta fuorma tudestga ils merets immortals della casa dils s. Patruns, naven dal num «Cadi» sco casa de Diu tochen tier il solemn serrament, tras il qual il mistral, la suprastonza ed il pievel dil Cumin empermettan minga auter onn sin prau-cumin: de schurmia e *conservar ils dretgs e las libertats della ludeivla casa de Diu*. Ella secunda part semeina igl oratur

cun sontga indignaziun encunter la malgesta violaziun de quels dretgs e libertats: l'admissiun dils novizs sco la direcziun della scola claustrala stetti aunc adina en dependenza dalla regenza. E quella regenza hagi esprimiu agl avat de Mustér «siu ault displischer» giud la publicaziun della solida e meriteivla scartira digl avat sur l'infalibilitat papala («Die Unfehlbarkeitslehre. Programm zum Jahresbericht der Klosterschule Disentis 1872»). La malgiustia della regenza mondi schi lunsch de scomandar agl avat mintga tala publicaziun senza approbaziun davart il departement cantonal dell'educaziun! Aschia stetti ei cun la libertat de questa casa de Diu, la promotura dellas Ligias e libertats della Rezia, o tempora, o mores! Trests seigi il temps present, trests pari d'esser igl avegnir; denton hagi la Providentscha duront ils 1259 onns vargai spindrau quella casa de Diu ord ils pli gronds prighels. «L'aura sut» dils Prussians mondi sur las tiaras per donn de tontas flurs della veta catolica, l'aura sappi denton stuer ceder ad ina ferma cunteraura! El empermetta al ven. convent de star en adina «per ils pli gronds benefactors», ils successeurs dils s. Patruns Placi e Sigisbert.

Quell' empermischun ha Placi Condrau priu cun el en fossa sco in nunviolabel serrament. E contas gadas ha el aunc giu caschun de luvrar ed era de suffrir per sia cara claustra en buns e schliats dis! Denter sias scartiras anflein nus paucas brevs screttas per sia atgna persuna e caussa, biaras denton,

brevs e rispostas, las qualas soccupeschan cun la claustra.

Ei era il temps della mistralia de *Dr. Caspar Decurtins*, 1879—84, il temps, che dueva portar alla claustra la ditg desiderada restauraziun, mo buca senza combats e burasclas! Ils 11 de Zercladur 1880 ha il cussegl grond — cun ils deputai catolics sursilvans ein auters deputai distingui seuni — finalmein sligliau silmeins empau las cadeinas, cun las qualas ins leva effectuar ina plauna, mo ton pli segira mort della claustra. Sin quei ha la Congregaziun svizzera benedictina declarau de vuler «ughiar la restauraziun della claustra». Msgr. *uestg Francestg Constantin Rampa*, aunc adina superiur della claustra ed in sincer amitg de quella, ha gronds merets tras sia nunstunclenteivla mediaziun denter la *Congregaziun*, la claustra e las autoritats civilas. La *Providentscha* ha denton fatg quasi tut, sco avat Benedetg scheva savens: ella ha dau al cumin della Cadi *il giuven e genial mistral Dr. Caspar Decurtins* ed ils dus fideivels veterans, prof. *Placi Condrau* e prof. *G. B. Carigiet* ed *ils plevons e caplons della Cadi*, tuts sincers amitgs de lur claustra cun in *pievel*, che haveva mai piars la carezia per «sia» claustra, malgrad tuts falliments «intra muros et extra», dadens e dado ils mirs claustrals.

Ils 2 d' October 1880 ei stau fiasta era per Placi Condrau: ils emprems dus paders ein arrivai a Mustér, *P. Benedetg Prevost* e *P. G. B. Troxler*.

Deplorablamein ha in cert e prigus dualismus entschiet, tenor noss' idea per quolpa della Congregaziun sezza: P. Benedetg dueva esser superiur, P. Troxler, sco el vegneva numnaus, administratur, pia dus tgamuns vid in carr.

Placi Condrau ha schau anavos enzacontas brevs ord quei temps della confusiu, p. ex. brevs ualti aischas dil schiglioc meriteivel «ugau claustral» cus. naz. J. R. de Toggenburg, nua che quel stat en per P. Troxler. Tut fuva puspei en prighel! Suenter 4 onns ha P. Troxler per cletg bandunau la claustra ed ei morts 1904. Nus lessen far d' entiert a negin; denton mein nus bein totalmein d' accord cun ils defuncts Decurtins, Condrau e Carigiet, sche nus tenin ensemen cun els specialmein dus umens spirituals per ils pli prudents muossavias en quei che va tier l' *interna consolidaziun* della claustra, restaurada externamein tras umens sco Caspar Decurtins e Placi Condrau ed auters tras lur sacrificontas e patrioticas lavurs per la ven. claustra. Igl ei uestg Rampa e P. Ildefons, decan de Nossadunnaun. Omisdus han scret a Placi Condrau.

Uestg Rampa scriva ils 24 d' Oct. 1874, engraziand a Placi Condrau per sia carezia visavi la ven. claustra e per siu veramein patriotic patertgar ed operar en favur della claustra. P. Troxler seigi vegnius clamaus naven da Mustér tras igl avat ded Engelberg; era il P. Prior Benedetg Prevost hagi da siu avat las ordas de returnar en sia claustra de Muri-Gries, mo el astgi ad interim star a Mustér.

A Mustér vegni rasau ora las tschontschas ridiculas: aschia vegni la claustra de Mustér totalmein sut la claustra tirolesa Gries. «Ins duess esser leds, sch' ei vegn gidau silmeins dad ina vart!» «Dieus conservi la veglia claustra e tuts amitgs e benefactors de quella!»

P. Ildefons, decan de Nossadunnaun, scriva en sia emprema brev e repeta quei en autras, che la claustra de Mustér stoppi esser libra dellas cadeinas politicas e punctuescha: «Lura ei *in um necessaris*, il qual *sacrifichescha* sias forzas e sia *veta* per restaurar la claustra ed il qual sto haver las qualitats, ch' ein leutier necessarias. Quei um sto esser della tiara sezza (Dieser Mann muss aber ein Landeskind sein), sinaquei ch' ei neschi negina disfidonza.» Quei plaid cloma a nus en memoria ils plaids, cun ils quals «quei um» ha, 37 onns suenter ch' els ein vegni screts profeticamein dal decan Ildefons, priu comiau dalla claustra de Mustér, dal pievel e dal mund, *avat Benedetg Prevost sin pugn de mort, il di de s. Antoni 1916*: «*Jeu hai sacrificau bia en mia veta.*» —

Placi Condrau mava adina d'accord cul renomaus scribent ed ascet *P. Albert Weiss*, il qual exprima il pertratg ariguard la restauraziun d'ina claustra u d' in s. uorden: Papas, uestgs ed auters gronds umens sappien bein remover ils impediments e rumper via, la restauraziun sezza seigi adina l' o-vra d' ina persuna, che vivi en claustra e sesacrificheschi per la claustra. Caspar Decurtins e Placi

Condrau havessen puspei suttascrit ils plaids dil cau della Congregaziun benedictina svizzera, pronunziai suenter la mort de Msgr. *avat Benedetg Prevost* p. m., che quel seigi il restauratur e quasi niev fundatur della ven. claustra de Mustér, els havessen, citai ord la perpetnadat, suttascrit cun legria, senza sminuir lur agens gronds e perpetens merets!

Per in um sco Placidus Condrau eis ei clar, ch' el ha manteniu fideivla carezia per la claustra era suenter la ventireivla entschatta de sia restauraziun. Aschia descriv' el en Nr. 2 de 1888 ina fiasta celebrada en claustra e vischnaunca de Mustér en honor dil Papa giubilar Leo XIII e finescha sia descripziun cun ils plaids: «Quei ei ussa stau la solemnitat Leonina a Mustér. *Speranza che quella vischnaunca sappi permavera, cura che l' entira natira sededesta tier nova veta, celebrar ina secunda, semeglionta fiasta: l' encoronaziun de sia restaurada claustra tras la nomina d' in avat.*»

Gia en Nr. 16 de 1888 porta Placidus Condrau cun veseivla legria e satisfacziun il factum, che P. Benedetg Prevost seigi ussa avat de Mustér e scriva: «Cun sia particolare enconuschientscha dellas relaziuns claustralas, sia admirabla premura e perseveranza e cun sia mai balluonta fidonza sin Diu ha el surventschiu tuts incaps e la restauraziun ha fatg legreivels progress.» En Nr. 17 dat el ina biala descripziun della fiasta veramein populara, nua ch' il pievel de Mustér e della Cadi ha per la

empremaga retschiert la benedicziun de siu Msgr. avat *Benedetg.* En Nr. 49 rapport' el la mort digl avat resignau Paul Birker cun plaids engrazieivels e ponderai, mettend vitier la remarca, che quel hagi tonaton buca giu raschun cun sia broschura: «Träume u. Schäume» — la restauraziun e fluriziun della veglia e puspei giuvna Desertina seigi buca mo in «siemi».

Fideivla amicezia ha uniu avat *Benedetg* e professor Condrau tuts ils onns, che quels han luvrau ensemen per il beinstar spiritual e temporal dil pievel, il qual vegn a tener en buna memoria quels dus menaders e benefactors. *Mustér* e *Mustair* schaian lunsch inordlauter, quels dus renomai burghais han luvrau insperlauter en lur patria comunabla e gaudan speronza la nundisturbada paisch celestiala sper igl emprem avat ed igl emprem s. Sursilvan, Sigisbert e Placidus ella patria dils beai!

* * *

«Jeu stoi mintg' jamna haver e dar als auters ina clara survista dils evenements dil mund! Jeu stoi seprender en per la Svizzeria e patria grischuna! La scola ei miu continuau quita e port' a mi strapazs e disgusts sper biars legherments! Jeu hai de studiar, de scriver brevs ad umens politics e prelats, cun in plaid: caussas grondas empleneschans mes dis, consummeschan mias forzas — — tgei vi jeu piarder il temps cun parlars, seprender en per la buobanaglia della gassa, per femnas veglias, ch' ein d' anvonz, per las traplas dil «spital» de

Mustér, sias Soras e lur pievelet de pintga impurtonza!»

In tal plaid havess Placidus Condrau teniu per in puccau mortal, che havessi clamau dallas fatschas dils paupers si tier il bab dils orfans! Sper tuts ses impurtonts uffecis ha el mai detg en certa malpazienza: «Jeu sun unfis! Sund jeu il pertgirader dil pauperesser?»

Ual *il pauperesser* ha scret ina dellas pli bias paginas de sia biografia. El ei morts sco bab dil «spital», sco fundatur e fideivel directur de quella casa pauperila. Sper la bara de Placi Condrau havein nus buc emblidau el necrolog de scriver questas lingias:

«La stad vargada ha prof. Condrau celebrau ina remarcabla fiasta el «spital» (casa pauperila) a Mustér ensemlamein cun las Soras della crusch, culs paupers ed enzaconts amitgs de quels: in giubileum d'aur sco fundatur e fideivel directur dil «spital» — siu davos giubileum, ina pintga cazzola, che rasa ora ina carina terlichur sur la veta ed il character dil giubilar.»

Con bein che questas lingias van d' accord cun ils plaids, ch' il giubilar sez ha giu scret 54 onns avon quella modesta fiasta el spital! Duront il Schaner de 1847 ha Placidus Condrau sco mat de 28 onns, enstagl sedar giu cun bals e bocals, patergau vid ils paupers, tenor il plaid dil divin Amitg dils paupers: «Nua che tiu scazi ei, leu ei tiu cor.»

Silmeins in u l' auter pertratg e plaid stuein nus citar (Il Romonsch, Nr. 5, 1847).

«*O legher tscheiver, o trista cureisma!* Las miserias dils paupers ein ina reproscha pils rehs.

Il tscheiver ei uonn cuorts e leider va el schon encunter la fin, perquei ha ei num esser leghers aunc quels 15 dis e schar ils quitaus d' in maun; aschia aud' ins a rischdond bein enqualin ellas ustrias; aber in' outra tut contraria e bia pli resononta vusch udin nus da tuts mauns: «misericordia cun nus paupers, che vein schon da ditg gignau e stuein ussa bunamein morir della fom.» Lessi Dieus, che quella penetrona compassioneivla vusch anflassi in bien eho els cors dils rehs, sinaquei che tuts schassien uonn ils divertiments tscheiverils d' in maun e patertgassien mo, co gidar ils munclus! . . . Ella capitala grischuna han ils aschi numnai «cavaliers» dau la notg dils 20 sils 21 de Schaner ina biall' entschatta (de saltar sin ruinas) ed han gleiti anflau applaus, schegie ch' ils solits musicants de Böhmen ein uonn cheu buca arrivai, cartent ch' ils de Cuera seigien generus avunda d' applicar ils danners danvons en favur della gronda e generala pupira! Durond pia, che biars fan legher tscheiver, ha uonn la cureisma schon da ditg entschiet pils paupers; aschia vein nus il plascher(?) d' observar presentamein ils pli remarcabels contrasts. Durond che nus entupein en in marcau saltunzs e saltunzas en custeivla vestgadira, entupein nus el medem temps en in auter persunas en bara mortas

della fom, cuvretgas cun lumpas, che vegnan senza vaschi, tgi sin scalas e tgi sin escha portadas ella fossa! . . . Tgei contrasts e tgei differenzas sin quest mund! gie buca per nuot ha in renomau filosof postulau l' existenza d' ina autra vita (perpetna) solettamein perquei, che Dieus sappi leu ulivar quella differenzas, recompensar il pauper Lazarus e castiar il reh um per sia inhumanitat! Mo la religiun sa pertgirar il pauper della desperaziun, enconoscha el buca quella feliceivla glisch da surengiu, lura sto el vegnir manaus tiel communismus. Lein nus aber combatter quel sin ina effectiva moda, sche stuein nus mussar comiseraziun cun il stand pauperil, gidar e sustener el cun bunas ovras. Duessen nus buc imitar . . ils bials exempels de vera humanitat? schar per uoun las bialas stivas, mascaradas e gasterias d' in maun, per applicar ils quosts de quels divertiments vid nies proxim carstgaun, sinaquei che nossa conscienza sappi buca renfatschar a nus ils marteris de quel? . . . Tgei confiart e consolaziun pils paupers, sch' els vesan, che nus gidein els ord spir carezia christiana e vera comiseraziun! els savessen buc esser scui sin nossa rauba, abhorressen tuttas ideas communisticas e surportassen cun buna pazienza lur meins favoreivla sort.»

Quei che Placidus Condrau ha fatg per ils paupers cun plaids ed ovras, aschi savens sin moda, ch' il maun seniester saveva nuot de quei, ch' il maun dretg haveva fatg, quei sa solettamein Quel,

che ha detg: «Quei che vus fageis ad in dils pli pigns e paupers, quei haveis vus fatg a mi.»

Sin la preit-stiva en casa pauperila de Mustér penda ina memoria de tschella pintga fiasta giubilara de Placi Condrau ed ei seigi lubiu de prender zaconts versets de leu per quella quorta biografia:

1. Il bab dils paupers	3. Quel sto ell' olma
Tschunconta onns —	Haver in fiug,
Quei ei in tetel	Che vegn dasura
De laud vengonz.	E stezza buc.
2. Mo tgi enquera	4. E Dieus ch' envida
Sil mund lavurs,	Quei fiug dasur,
Che portan spinas	Quel dat la cruna
Enstagl honors?	Per la lavur.

* * *

Relativamein pli tard ei igl um senza ambi-ziun vegnius ornaus cul manti de *mistral* della Cadi e mo in tozzel onns, naven da 1866 tochen 1878 ha el sco *deputau* della Cadi priu part vivamein dellas sessiuns dil cussegl grond; la scola e pressa havevan occupau e quasi consummau il temps de prof. Placi Condrau. Aschia ha el, la sera de sia veta terrestre, aunc ina gada giu caschun de defender classicamein la scola cristiana en sia pressa romontscha e sin quei factum lein nus ussa dar ina egliada.

Il 23 de Matg 1898 eis ei stau. Il cussegl grond aveva de tractar *la damonda sur il plan de scola ed ils novs cudischs de scola*. Nies Dr.

Caspar Decurtins — ual il nevs de Caspar Lattour, «il botsch cun sia corna radicala» (mira pag. 30 de questa biografia!) — ha giu caschun e curascha de rumper la corna radicala! Siu plaid auda tier ils pli classics plaids de sia entira carriera parlamentarica; nus anflein siu plaid eternisaua ella Gas. Rom. Nr. 24, 25 e 26 de 1898. Per el eis ei stau ina «vitala damonda», per il democrat ed il defensur della vischnaunca grischuna eis ei stau ina s. obligaziun de constatar, che la regenza, respectiv il departement d'educaziun, hagi en plirs graus surpassau sia competenza cun decretar differentas ordinaziuns senza salidar il pievel, per Caspar Decurtins, quei um convertius en ses giuvens onns naven dalla tradiziun radicala tier la perschuasziun politica ultramontana e quei tras la lectura ed il studi dils sogns Paders, eis ei stau ina confessiun publica de sia cardientscha de constatar e mussar, ch' ils novs cudischs de scola, edi sut Andreas Vital sco cau dil departement, mondien encunter il senn cristian ed encunter la pedagogica cristiana. Specialmein ha Decurtins attaccau il secund e tierz cudisch de scola: «Nies pievel crei aunc vid igl ideal cristian della educaziun, il qual ei solettamein el stan de cuntentar il spért ed il cor, de leventar e cultivar il surnatural el carstgaun ed aschia dar alla veta de quel ina valur eterna.»

Encunter la victoriosa eloquenza de Decurtins han ils dus opposents radicals, Vital e Calonder, mussau ina miserabla, ge, ridicula figura: igl em-

prem beffigiond ils paternos ed exercezis, il secund cun declarar, ch'ei seigi meglier de buca plidar memia bia de Jesus Christus e della religiun, sur caussas specific-religiusas aschi pauc sco pusseivel! Decurtins ha giu raschun de dir, tenor quels cudischs officials fuss la risposta sin la damonda: «Tgei celebrein nus Nadal?» quella: «La viulta dil solegl.» Col. Sprecher, sco protestant cartent, ha susteniu Decurtins: Il num de Christus ei il centrum de tutta instrucziun cristiana. Prof. Pl. Condrau fa silla fin de siu rapport la remarca: «Ins vesa evidentamein ord quei disquors, tgei final intent il radicalismus svizzer persequitescha en causas de scola el cantun ed en la confederaziun.»

Decurtins, buca cuntenz cun sia victoria morala el parlament grischun, ha continuau il combat e Pl. Condrau ha susteniu el fideivlamein en sia gasetta. Ei auda — sch'igl ei lubiu de far ina remarca personala — tier las pli custeivlas regurdientschas dil sribent de questas lingias, co Decurtins ei vegnius tier el, supplicond de luvrar ora il secund cudisch de scola en in senn cristian e patriotic e co quei um, respectaus a Roma ed ellas capitalas dil mund, mussava in plascher veramein afonil e muentont tier mintga capetel de «Sigisbert en Rezia», precis sco sch' il grond Decurtins fuss aunc sez in buob de scola sursilvan. E Placi Condrau era! Ual en quei temps dil combat per la scola cristiana, inauguraus da Caspar Decurtins, ha Placi Condrau fatg siu testament, in dubel testament: en

in testament personal ha el fatg si 500 francs agl'autur dil cudisch de scola «Sigisbert en Rezia» per engraziament ed el secund testament ha el fatg aunc pli bia per sia cara scola! El ha numnadamein scret en fuorma classica ses artechels:

«**Il conflict** *de 28 cussegls de scola cull' aulta regenza perria dil II e III cudisch de scola*» en Nr. 31, 32, 33, 34 e 35 de sia Gas. Rom. de 1900.

Gia l'introducziun tuna sco in bein ponderau e solemn testament: «Fideivels a nossa adoptada parola democratica «tut per il pievel e tut tras il pievel» havessen nus gia daditg surdau quei conflict alla publicitat, sin giavisch da pliras varts havein nus denton cuschiu tochen ussa. Mo sil communicau decret guvernativ, ch' il II cudisch de scola (Sigisbert en Rezia), daus ora e menaus en sin giavisch de quei respectabel diember de cussegls de scola, dei ed astgi buca vegnir duvraus pli en scola, alzein nus cun tutta resolutadat ed energia in public clom de protesta e sperein, che quel vegni ad anflar in ferm e legreivel rabatt.»

Sche Pl. Condrau, staus anno 1882 in dils pil resoluts adversaris dil trest «Schulvogt de Schenk», sesaulza suenter 18 onns cun la medema resolutadat encunter il «Schulvogt» grischun, capin nus quei e ses plaids fan l'impressiun sco ils plaids d'in vegl guerrier, che passa tier il davos combat.

«Buca spért d'opposiziun, na spir affecziun e carezia per la scola cristiana animeschan nus tier quella malemperneivla polemica. Datier de 50 onns

ha il scribent de questas lingias sco commember dil cussegl de scola d'ina vischnaunca, la quala sto per ses spatitschâi 200 affons de scola alimentar 6—7 scolas, tenor sias fleivlas forzas perseverontamein cooperau per l'educaziun ed instrucziun della cara giuventetgna, 1850 ha el redunau l'emprema conferenza scolastica della Cadi ed ha onn per onn priu part de quella; sco redactur della Gas. Rom. ha el 44 onns encuretg de promover la scola dil pievel e savens animau geniturs, scolasts e cussegls de scola de vegnir suenter a lur obligaziuns perscrettas egl uorden de scola; era sco deputau della Cadi ha el els anno 60 e 70 repetidamein fatg valer sia opiniun, ch' il cussegl grond hagi en fatgs de scola savens surpassau sia competenza cun relaschar en impurtontas caussas simplamein «ordinaziuns cusseglgrondilas», enstagl de scriver ora quella sil pievel sco project de lescha per domandar sia approbaziun. Dalunsch de vuler segloriar cun quei survetsch per la scola dil pievel, dei il cheu allegau solettamein survir per perstgisar e giustificcar nus, sche nus gia cun in pei en fossa ughiein aunc en nies 82avel onn de vegliadetgna de pubblicamein seschar si encunter il menzionau decret guvernativ, che ha dolorusamein violau ils sentiments religius e republicans dils enviai anavos respectivs 28 cussegls de scola.»

Placi Condrau, duront in miez tschentaner staus amiez la scola de sia cara patria, enconuscha per sesez meglier il scolaresser, che in giurist, che

arriva da siu biro d'advocatura per sorprendere il scolaesser. Ils cudischs de scola el Grischun fuvan l'entschatta confessionals per scolas catolicas e reformadas; pli tard, mo buca senz'opposiziun, ei lura vegniu introduciu cudischs communabels, mo quels havevan aunc adina in colorit cristian, mo tier ils novissims cudischs de scola ei quel svanius. «Per dar in exempel alleghein nus, ch'egl exercezi de lectura dil Il cudisch de scola, che porta l'inscripziun *Nadal*, vegn avon buc in solet plaid de Christus, il Salvader!»

Il pign Placi Condrau ha tras ses artechels sin l'entira lingia bess ses adversaris ord lur posiziun, cun defender las vischnauncas grischunas e lur cussegls de scola encunter illegalas attaccas. Davos la regenza steva il radicalismus, «che vul deplorabilmente saver pauc ne nuot dal cristianismus positiv e fa tuts pusseivels sforzs per survegnir la scola dil pievel en ses mauns.» Placi Condrau enconuscheva bein avunda ils plaids dil grond Papa Leo XIII: «La scola ei il camp de battaglia, sil qual ei sto sedecider, schebein igl avegnir vegn ad esser cristians ne nuncristians.» Las attaccas pli che mo ridiculas sin il cudischet «Sigisbert en Rezia», las qualas eran atgnamein mo flausas per cuvierer autras malemperneivlas caussas, ha Pl. Condrau dilucidau e finescha sia defensiun culs plaids: «A Sigisbert agurein nus denton cordialmein in bien viadi ellas contradas tudestgas, nua ch'el sa lura raquintar, co ei seigi ju cun el ella veglia libra Rezia 1300

onns suenter la fundaziun de sia abbazia, la quala hagi portau leu il cristianismus, la civilisaziun e la libertat.»

Suenter in cordial appell als conburgheis protestants, concluda igl autur ded 82 onns siu victorius «conflict» culs plaids, culs quals nies celebrau poet Salis ha serau sia biala elegia alla patria retica: Pievel grischun, resta vengonz de tes babuns e salva tia libertat!» E sco sch' el sminass, che quei «Conflict» fussi sia davosa pli gronda lavur per la scola, alla quala el haveva dedicau las meglieras forzas de sia veta, scriv' el: «Dixi et salvavi animam meam — jeu hai plidau e vi haver salvau mia olma.» —

Frestgamein ha el lura ils 27 de Sett. envidau l'entira Surselva («Si, umens della Surselva!») tier ina redunonza populara a Glion, il centrum della Surselva e concludiu siu plaid: «Mussei vossa premura e sacrificontadat per quels custeivels beins artai da vos glorius babuns. Dieus benedeschi quei di dil pievel suveran e protegi la cara patria! Sin legreivel seveser ella capitala sursilvana!»

«Domengia, ils 30 de Settember, ei per Vus in serius ed impurtont di » ha il venerabel um della scola e pressa scret avon la redunonza; ils 4 ded October entscheiv' el siu rapport: «*La redunonza populara a Glion* ei stada ina veramein imposanta demonstraziun dil pievel della Surselva ella vertenta questiun de scola.» Placi Condrau, bein il

veteran ded onns e merets per la scola cristiana sursilvana denter ils varga 3000 umens della redunonza populara, saveva dir cul vegl David: «Jeu hai viu tiu pievel, o Segner, cun ina legria immensa.» E tgi che scriva inaga la historia della scola sursilvana, sto copiar plaid per plaid il rapport de Placi Condrau ella Romontscha Nr. 40 de 1900: leu anfl' el ils plaids dils differents oraturs, als quals la grondiusa raspada ha dedicau la pli gronda attenziun e la pli seriusa ruasseivladat durent duas uras. Sut il presidi dil di de major Togggenburg han seschau udir: Decurtins «cun sia beinenconuschenta faviala», presid. Arpagaus de Cumbel, Dr. Steinhauser, pres. Spescha d' Andiastr, pres. Gion de Mont de Vella, Dr. Aug. Condrau e decan Basalgia. Placi Condrau sez ha buca plidau, el ha giu plidau en sia gasetta, plidau sin vias e sendas per sclarir il pievel e per redunar el sil prau sper Glion tier il pli grond «cumin», che la Surselva ha zacu celebrau. El finescha il referat cun ils plaids: «Sgr. Dr. Condrau ha sur la munconza dil num de Christus el cudisch obligatoric de scola humoristicamein e sut viv applaus cun buna raschun remarcu: nus havein nuota de seturpigliar de Niessegner, sche mo el sto buca seturpigliar de nus — — Il cussegl pign ha survargau ils tiarms costituzionals, encunter dretg eis el vegnius en sur la seiv dil curtin, el qual il pievel grischun cultivescha sias plontas de libertat ed independenza e per quella raschun ha il suveran il dretg de turnentar

el anavos tras la porta pintga. Alla finala della discussiun ei il venerabel Sgr. decan Baselgia a Schluein en ses 79 onns sco senior dil clerus sursilvan jus silla tribuna e quortamein recommendau al pievel de buca mo defender valerusamein nossa libertat sco nos cars babuns, mobein era de suondar els en lur religiusadat, geniturs ed affons deian perquei rugar Diu per in bien success della hodierna legreibla redunonza.»

«Legreibla» fuva quella redunonza fetg pauc per il schef d'educaziun e perquei ha il cussegl pign termess «ina nova circulara guvernativa» als «renitents» cussegls de scola sursilvans, abstrahau da castitgs, exprimiu ad els ina «reprimanda per buca esser vegni suenter allas ordas guvernativas, per la quala quels prendan denton si lev ella perschuasiun, ch'els hagien da lur vista anora soletamein ademplier in sontga obligaziun» (Gas. Rom. Nr. 45, 1900). Suenter ha ei dau aunc differents manevras, plitost per facilitar a sgr. A. Vital sia necessaria retirada; igl entir «conflict», el qual Placi Condrau ha tras e tras documentau sia religium, sia democrazia, mo era sia legala posiziun visavi la regenza, ha priu in fin, la quala ei stada per la scola cristiana e per la vischnaunca aunc empau independenta silmeins en quei cass in compleina victoria. Veglien ils cars affons, che legian ussa en scola pacificamein la historia dil bien bab Sigisbert e ses petschens giuvnals Retus e Columbin, en lur cor restar fideivels als umens, che han

durond in vehement combat de dus onns fatg tut per la cara giuventetgna e pigl avegnir — tier quels audan en emprema lingia Caspar Decurtins e Placi Condrau.

* * *

Han las annadas dil «Romonsch», digl «Amitg dil pievel» e cunzun della «Gasetta Romontscha» sco in bien protocoll raquintau a nus dal bien professor Placi Condrau, sche vegness uss il «*Calender Romontsch*» tier nus cun la medema intenziun.

Il quort necrolog el Cal. Rom. de 1903 di: «Sco l'umbriva d'ina nebla sgolonta ei la veta humana e varga cun furtina. Retener ella — caussa nunpusseivla. Far silmeins, che la veta seigi buc ina nebla schetga, quei ei il solet, che nus savein giavischar e per part era far. Placidus Condrau ha fatg quei era entras siu Calender. El era necessitau ne favorisau d'esser igl emprem, che ha anno 1858 ughiau de sulcar e luvrar quei terren, ch'era avon aunc in prau buca cultivau ella tiara, nua che ins spetga ussa schi vess sil «*Calender Romontsch*».

Sut la devisa: «Ura e lavura — Dieus tei gida lura» ha el, «sut cooperaziun d'entgins amitgs dil pievel» ediu siu Calender 44 onns. Era cheu ha el cun predilecziun luvrau per sia spusa Scola e bein en mintg'annada portau enzatgei de vaglia per l'educaziun en familia e scola, perfin ellas historias e historiettas per spass e datschiert priu en égl quella caussa impurtonta. Ha Decurtins rimnau ils scazis veders e novs de nossa patria romontscha

en sia Chrestomazia romontscha monumentalà, sche ha Placi Condrau fundau, continuau, speranza continuau per aschi ditg, ch' ins drova aunc calenders, la Chrestomazia populara tras siu e nies «Calender Romontsch». Quel sez ha priu comiau da siu emprem editur sper la bara de quel cun quels versets d' ina affonila engrazieivladat:

Amitg fideivel
Nus visitont —
Seferma, pausa,
Vegl viandont!

Uss eis ti staunchels
E poss ca pli,
La mort depona
Il fest a ti.

Ah, cons decennis
Eis ti turnaus
Tier nossas stivas,
Mai stunclentaus!

In cauld Dieus paghi
Dalunsch, datier
Dacor resuna
El grond revier.

Ils dis e fiastas
Has indicau,
Las liungas seras
Bia raquintau.

En la Sursaissa,
Spel Glogn e Rein,
In cauld Dieus paghi,
E ruaussa bein!

Has dau tes scazis
Als pigns e gronds,
Mintg' onn, curonta
E quater onns.

Ti has adina
Urau, luvrau,
Dieus gida lura,
— El ha gidau!

Il ruaus dil Segner
Sas ti guder:
Tiu spért lai reger,
— E sin sever!

* * *

Il davos di de siu davos calender ei stau ils 22 de November 1902. Il scribent de questas lingias, suenter haver dau al venerau amitg quei che

la s. Baselia dat als moribunds tras ses spirituals e suenter haver contemplau ina ruasseivla e beada mort sco cruna d'ina liung' e buna veta, ha aunc la medema sera scret ils sequents plaids, dals quals el sto prender anavos buca miez plaid suenter 20 onns e suenter haver studiau ils numerus e voluminus protocols della veta de Placi Condrau, numnadamein las annadas de sia Gasetta e siu Calender:

«Sia veta activa sebasava sin *duas petgas nunbalucontas*: el fuva *fideivel catolic e decidiu democrat*. Sco in sigil intact de siu niebel cor ha el conservau entochen la sera de sia veta ina *attaschadadat encunter la baselia veramein affonila e virila* el medem temps. Nunschenadamein mussava el siu senn catolic en tut siu far e demenar; a siu patertgar e sentir correspondeva siu viver ed operar. Dasperas fuv' ei ad el encunter cor de violar tgi che havev' in' altra perschuasiun, che la sia. Mai muncav' el tier fiastas religiosas e quasi buc in di schav' el sut d'ir en baselia; mo adumbatten encuess ins en sia veta ed ellas 46 annadas de sia Gasetta Romontscha enzatgei peter e violont per gliet ded auters principis. Ton pli contristav' ei el e turbelava la harmonia de siu spért, sche quei ch' el teneva car, pli car, che la poppa de siu égl, vegneva en gasettas adversarias attaccau ne tendenziusamein maculau.»

La secunda petga de sia veta activa ei stau ina vera, nobla e *consequenta democrazia* ed ual en quella ha el era instruiu siu conredatur e suc-

cessur mistral Giachen Giusep Condrau. Suentersia mort ha in Grischun, G. Poltera, scret (Einsiedler Anzeiger): «La mort ha uonn fatg ina reha raccolta tier ils menaders democratics el Grischun. H. Sprecher, P. C. Planta — ed ussa vegn la tresta nova, che Placidus Condrau seigi buca pli denter ils vivs . . . Sch' il pievel romontsch grischun se tegn aunc oz fermamein vid la bandiera dil federalismus, ei quei buc ella davosa lingia la biala ovra de Placidus Condrau. Entras la Gasetta Romontscha ha el portau ora las ideas democraticas tochen tier la pli allontanada casa romontscha della Surselva e Sursaissa.»

Ual aschi pauc sco L. Windhorst en Tiaratugdestga, ei Placidus Condrau staus de natira ano in um aggressiv, na, in um tuttavia pacific. Sia clamada de gasettist haveva gia baul destaccau el dalla pli tgeua veta de professor e tschenta el sil camp della politica; tonaton eis el els liungs onns de sia activitat publicistica darar marschaus tier l'offensiva. «Las circumstanzias bein enqualga fetg criticas havevan dictau ad el il plan d'uiara: tener ensem la partida e defender la posiziun. Ses canuns havev' el adina bein postai e paregiai. Muort sia experienza ed enconuschientscha della historia. dellas leschas e dils protocolls savev' el ord quorts e clars arguments cun plaids e zeffras cullar ballas d'itschal, ch' el sittava promptamein, mo adina per la partida. En tals moments semussava la pintga staturá culs égls clars en tutta vivacitat e siu maun

magher saveva lu spluntar silla meisa redaccionala: «Quei va memia lunsch, cheu ston ins far frunt.» Sco perschuadiu democrat eis el, malgrad tuts scumbegls e tuttas midadas politicas de nossa tiara, adina restaus il medem. Dal temps ch'el ei turnaus dallas universitats tudestgas, resunava ella Svizzerà la rueida dils combats costituzionals. Tut cuntrari als biars aristocrats e liberals vesev' el sco democrat a flurir ina nova veta ord il pievel. En ina republica dei il pievel esser il suveran e perquei era vegnir educaus e habilitaus per reger. Quei era siu principi. Conform a quel ha el cun energia e perseveronza d'ina vart adina defendiu ils dretgs dil pievel e promoviu lur extensiun, da l'autra vart cun tutta premura educau politicamein e scolau il pievel . . . El ha en vischnaunca, el circuit ed el cantun continuadamein entochen la mort battiu per ina nobla democrazia legitima; ad ina tala ha el dedicau ils pli caulds artechels de sia gasetta. E perquei exprima il tetel d'honor «professer Placi Condrau» buca mo siu operar per la giuventetgna romontscha — nus astgein dar ad el ina pli gronda extensiun: Professer dil pievel conservativ romontsch» . . . Per buna lectura populara ha el buca mo sez luvrau, mobein era animau auters de luvrar cun el. Car lectur, ti seregordas bein dellas bialas seras, che ti has d'engraziar a quel, che ha mintga di patertgau vi da tei, per porscher a ti instrucziun, per dilucidar per tei la cuorsa dil mund, per gidar tei en tiu beinstar material e spirtal, cun

in plaid: per plidar cun tei. Sch' il renomau gasettist franzos Louis Veuillot ha detg: «Cura ch' jeu sun morts, mettei mia plema sper mei!» — sche sa era il pievel romontsch, tgei ch' el ha d' engraziar alla plema de Placidus Condrau.»

* * *

Cun quels plaids ord il necrolog lessan nus finir nossa quarta biografia, la quala nus havein encunter tutta moda buca partiu en differents capetels, buca surcargau cun zeffras e notizias: l'entira veta ei stada mo in solet capetel, ina veta ded ina admirabla consequenza e perquei de schi gronda influenza ed impurtonza per Placidus Condrau e per siu carezau pievel.

Ils 25 de Nov. 1902, tier *la sepultura* ha il pievel giu caschun de dar la davosa honor agl um, ch' encureva duront sia veta per el negina honor. La generala stema, aschia scriva il necrologist, la carezia ed engrazieivladat ein semussadas tier la sepultura. Las scolas de Mustér cun lur muentonta canzun de comiau, la scola claustrala cun sia bandiera sbassada en honor digl anteriur rector, l'union dils mistergners, las differentas commissiuns, ils officials della vischnaunca e dil circuit, cus. naz. Dr. Decurtins, Dr. Jul. Dedual sco delegau della partida conservativa grischuna, ils spirituals ed il pievel da dalunsch e datier han dau la davosa honor a quel, che ha — 84 onns vegls — tonaton memia baul bandunau nus, sco il bien solegl suen-

ter in liung di de stad va aunc memia baul da rendiu sur nossas montognas grischunas. In pace.

17 onns suenter quella sepultura, ils 22 de Fenadur 1919, amiez il bancrutt dil pauper mund, di il redactur della Gas. Rom., mistral Condrau, igl artavel de quella e della clamada de siu aug Placi: «Sas ti, oz fuss il centenari de naschientscha digl aug professor Placi, quel meritass bein meglier ina memoria, che quels signurs dil mund e della ligia de pievels, che han prestau nuot auter, che deivets, miserias, hass e ruinas.» Con bugen, ina memoria pil bien professor, — sch' ei fuss mo ina poesia! Nua far ina tala? Sin senterì o Sogn Gions, sper la cara fossa, en fatscha dils cars quolms grischuns, amiez il car pievel, ell'umbriva della baselgia:

Las caras fossas contemplond,
Mond' jeu persuls a patertgond
Oz o Sogn Gions sin nies senterì,
Visetel quels ch' ein i da nus,
Turnassen strusch sil mund confus —
Sper ina fossa stund jeu eri.

Leu stat in num sil monument,
Tiu num pli bials senz' ornament,
Sutvi igl onn de Tia tgina.
In onn — e biars ein emblidai,
Tschien onns ein oz per Tei vargai,
Ti vivas aunc tier nus adina!

Pilver, Ti stoss haver luvrau,
Has buca sin sablun fundau
La casa, na, sin grep stateivel.
Sche di, amitg, tgei has Ti fatg,

Che Ti aunc vivas el pertratg,
El cor d' in pievel engrazieivel?

La fossa quescha. Mo sigl ur
Comparan bials en terlischur
Treis aunghels. In cun clara spada,
Quel di: «In um de bien combat
Per dretg e sontga libertat,
El ha cul schliet mai fatg parada.»

Ed il secund tegn entamaun
La plema, schend: «En mintg' ucclaun
Ei quella stada beinvegnida.
El tratsch quei maun, schi pign e cast,
Ei staus al pievel in scolast,
Mussond doctrina benedida.»

Il tierz dils aunghels — tgei mirar! —
Port' ina cruna d' aur bi clar,
Entuorn cun diamants ornada.
El di: «Las bunas ovras van
Ensi cul bien samaritan,
La cruna ei per el pinada.»

Igl ei, sco sch' enzatgi cantass,
Sco sche sigl ault in zenn tuccass:
«Stai bein, stai bein!» — lu stat el eri.
Naven ils aunghels. Contemplond
Stund' jeu persuls e patertgond
Sper quella fossa sin senterì.

Ils 22 de Fenadur 1919.

* * *

2. Mistral Giachen Giusep Condrau.

Sunei la veglia mistralia!
Nies bien mistral ei jus naven.

Giachen Giusep Condrau ei naschius il di de s. Carli, ils 28 de Schaner 1864. Sco detg, deriva la familia Condrau da Selva-Tujetsch; denton fuvan il bab de nies Giachen Giusep e ses dus augs, cus. guv. Dr. Augustin e prof. Placi, dil tuttafatg vischins de Mustér, ils pli respectai umens della capitala, precis sco Cato, Cicero e Marius, burgheis digl allontanau marcauet Arpinum, ein daventai ils pli respectai umens della capitala romana.

Per *bab* ha Giachen Giusep cun sias soras Sabina e Valentina giu *il mistral Giachen Giusep*, per mumma ina genuina Tujetschina, *Barla Catrina Caveng*, feglia dil stimau assistent Caveng de *Sedrun*, la buna «Baba Tina», sco ella vegneva numnada. Ei exista aunc in amureivel maletg de quella buna mumma, co il carin buobet Giachen Giusep setegn ferm vid il bratsch de quella sia cara mumma, sco sch' el temess, ch' el havessi buca ditg mumma pli. Il bab ei buca vegnius vegls, mo 37 onns, ed enteifer in quort onn ha era la mumma Baba Tina bandunau la vall de larmas. Il pign Giachen Giusep fuss daventaus in veramein deplo-rabel jerfen, sche buca la Providentscha havess giu special quita per el cun dar ad el in secund «bab», il bien aug professor Placi. Per sia carezia paterna dueva quel retscheiver la consolaziun e pagaglia:

siu car nevs Giachen Giusep ha carezau e venerau el, gidau el fideivlamein e staus siu successur.

Il futur redactur e mistral ha entschiet sia carriera sco tschiens auters sut la paterna direcziun dil scolast giubilar Mihel Maissen ed ei lura sco talentus e viv student entraus ella *scola claustrala de Mustér*, nua che perfin il rigurus avat Paulus Birker veseva bugen, co el soccupava suenter scola cun differentas lavurs entuorn casa. Ses studis gimnasials ha el continuau a Sviz el collegi de Maria Hilf ed absolviu els tras ina buna matura. El tuva tras a tras denter ils megliers en scola ed el cant bein igl emprem denter ils emprems, cantond aunc ella 5avla classa la vusch soprana, che tuts eran incantai. Sco adina e dapertut dev'ei era a Sviz students «naturals» e sur els professers e prefects pli u meins «artificials» ed en conseguenza de quei era enqual conflict, nua ch'era il giuven Condrau pudeva nunpusseivel restar «neutrals». Denton havein nus enconuschiu strusch in auter student de Maria Hilf de tala attaschadadat ed engrazieivladat encunter quei collegi sco Giusep Condrau ei staus entochen sia mort. Aschia ha il sgarscheivel berschament dil collegi fatg agl um aschi mal, sco sch'el sez havess stoviu star silla ruina e tschendra de sia atgna casa.

Sia clamada fuva gia determinada tras las cumstanzias sco nevs d'in redactur romontsch, pia sco gidonter e futur successur. Per tal motiv ha Giachen Giusep vuliu sededicar alla giurisprudenza;

tier el ha il plaid dil vegl Cicero (Pro Murena!) buca giu sia empau maliziusa muntada: «Tgi che sa buca sunar la citra, suna finalmein la flauta e tgi che sa vegnir nuot auter, vegn finalmein giurist ed advocat.» Propi per esser engrazievels a siu secund bab e grond benefactor prof. Placi e bein era menaus dad ina inclinaziun interna, ha Giachen Giusep frequentau la facultat giuristica dellas universitats de Turitg e Strassburg.

A *Turitg* ei Condrau staus in dils emprems commembers della Turizia, secziun dell' Unìun de students cat. svizz., che han ughiau de passar tras il marcau de Zwingli «en colurs», cun capetschas ed emblems, che damondan dad in giuven um academic, ch' el seigi buca sclav dil respect human. Ed in tal ei Giachen Giusep Condrau mai staus, sco ils giuven Turizians, vegni tier sia sepultura, han constatau, havend legiu ils protocols della Turizia dil temps, ch' il student grischun studiava a Turitg. Leu havev' el era buna caschun de dedicar sia extraordinaria habilitat musicala al survetsch divin ella baselgia de s. Pieder e Paul sco era a festivitats religiusas e profanas.

A *Strassburg* ha el passentau mo in semester e quei per motiv, ch' el havess giu leu continuadas persecuziuns e vaxaziuns. El haveva numnadamein mussau leu ina gada, «co ils Grischs fan truament»: en ina societad de students catolics, la quala ei vegnida beffigiada ed attaccada da giunchers prussians, ha Condrau per defensiun de ses ca-

merats e dil spiritual dell' uniun luvrau cun ina suppia bravamein, de maniera ch' el ei vegnius citaus avon dertgira, che ha denton renconuschiu siu complein dretg de defensiu. Persesez senza la minima ricla eis el returnaus en Svizzerà, buca senza gudogn, essend ch' el manteneva entochen sia mort ina cordiala amicezia cun ses vegls «frars dil cartell» e lur familias, specialmein durond la sgarscheivla uiara, nua ch' el, ussa il bien e misericordeivel mistral Condrau, haveva tontas caschuns d' esser in bien e fideivel amitg el temps de miseria.

Siu car Mustér ha stoviu e pudiu remplazzar al giurist Turitg, Strassburg ed igl entir mund! Returnaus tier siu car aug, ha el frequentau la megliera universitat, la scola della veta practica.

Gia sil Cumin de 1889 ha il pievel della Cadi surdau il manti de *mistral* agl aunc giuven Giachen Giusep Condrau. Ina elecziun per il cussegl grond sco deputau della Cadi ha el buca acceptau per l'emprema perioda de sia mistralia, sco nus cartein, per dus motivs: la familia Condrau haveva gia deputai avunda en sia cronica, pli numerus, che mintg' altra familia — tochen igl onn 1917 figurescha la familia Condrau 87 gadas, ch' ella ei stada representada el cussegl grond, ferton che la familia Latour ha mo 76 representaziuns; in auter motiv ei forza staus pli personals: il giuven mistral haveva aunc de leger ora ina misterlessa, dunschala Eugenia Caplaci de Trun-Roubaix, la quala ha aunc saviu funzionar sco misterlessa durond il secund

bienni de mistral Giachen Giusep. Ad omisdus ei il special tetel de «mistral» e «misterlessa» restauss aschi adherents e fideivels, ch' ins duvrava a Mustér ed ella Cadi nuota metter vitier aunc in auter num significont.

Conscienziusa *exactadat* en siu uffeci, enqualga ina bunamein penibla exactadat ha ornau il giuven ed il vegl mistral. Per buca emblidar enzatgei, havev' el bein traso cun el in libret de notizias per sustener aunc sia buna e fideivla memoria. Ual perquei savev' el era esser *sincers* e haveva buca de temer, ch' ei vegni renfatschau ad el raschuneivlamein, ch' el hagi sapientivamein falliu u zuppen-tau zatgei en sia administraziun sco official dil pievel suveran.

Immediat ha il giuven mistral considerau e priu la «*Gasetta Romontscha*» per il camp de sia principala lavur. Buca ch' el havess vuliu stuschar naven dalla meisa de redacziun siu car aug! Quei fuss dil reminent era stau caussa nunpusseivla, pertgei professor Placi Condrau, carschius denter numerus adversaris, havess pli bugen strunglau siu car nevs, avon che strunglar in solet principi, per il qual el havess schau tagliar giu siu tgau. Placi ha schau emprender siu nevs, ha schau luvrar cun el, l' entschatta surdau ad el la part de divertiment de sia Gasetta, il Feuilleton.

In auter giuven giurist havess forse detg suenter igl emprem onn: «Vus aug, schinavon ch' jeu stoi luvrar e scriver per nossa Gasetta, sche scri-

vel jeu era miu num sco conredactur.» Mistral Giuseppe ha onns ora luvrau vid la Gasetta, senza schar stampar sutvi siu num, staus cuntents, ch' ei steva leu: Redactur Pl. Condrau.

Il *programm* ei buca vegnius midaus, soletta-mein mo plaunsiu il vestgiu, il format, la fuorma, la quala dueva esser in tec pli moderna. Sin la fin digl onn 1889 ha la redacziun danovamein declarau siu programm cun plaids, ils quals ein era oz buca memia vegls, anzi giuvens sco sigl emprem di: «33 onns havein nus nuninterruttamein scret, operau e battiu per la libertat confessionala, per la scola cristiana, per ils dretgs dil pievel, susteniu scadin raschuneivel progress en fatgs de scola, della economia dil stat e della tiara, els metels della comunicaziun ed alzau la vusch encunter la nuscheivla, carschenta centralisaziun, l'anguorda birocrazia ed il horribel militarismus.»

Ils emprems 15 onns de sia lavur vid la Gas. Rom. descriva mistral Giachen Giuseppe sez ils 4 de Dec. 1902, nua ch' el ha stoviu surpender persuls la redacziun suenter la mort de siu venerau aug Placi e siu plaid ei in document de sia veneraziun per il defunct redactur Placi Condrau, medemamein in document, co il successur patertgava e scriveva, in plaid, vengonz de vegnir eternisauz ella crestomazia romontscha:

«Als stimai lecturs e lecturas della Gasetta Romontscha! Aunc sut la frestga, dolorosa impressiun

giud la greva sperdita de siu car Aug, fundatur e schefredatur della Gasetta Romontscha, sto ussa il suttascret persuls, privaus da sia ferma stateivla petga, comparer avon ils numerus, fideivels amitgs della Gasetta Romontscha.

Quel, che ha datier d' in miez tschentaner da questa vart anô sco valerus campion plidau e secussegliau cun Vus generaziuns ora en tristezia e legria, en burasclas e bial' aura, tier victorias e teradas — el ha mess giu sias stauncclas armas ed ei jus a ruaus, recommondont si' olma al Scaffider e la continuaziun de siu operâr terrester a ses vgnentsuenter.

A vesta dell' immensa responsabilitat d' in representant della pressa, en special della pressa catolica, amiez in temps de vehementas hostilitats adversarias ed en consideraziun della gronda perfetgadat d' in capavel antecessur sin tal camp de battaglia, eis ei ina dubla greva missiun per quel, che ha de star anavos e sorprender las armas d' in tal valerus. Las commemoraziuns allegadas (della pressa) sur il combattant, ch' ei jus leu vi tier la grond' armada, plaidan da sia valerusadat e fan sterment de vuler remplazzar el e sorprender ina posta, ch' ei stada schi ditg e schi bein protegida e defendida.

Il schuldau balluca, vesend a curdond sper el ella battaglia siu fideivel, vegl amitg e compogn, mo el sto savanzar cull' armada sur la cara, frestga

fossa ed encuraschus giud la heroica mort digl' amitg, prosequir il combat vinavon.

Datier d' in decenni e miez ha era il suttascet giu la ventira de batter sper il fideivel e valerus guerrier, che schai ussa en fossa ed ha giu caschun de sinflammar sper el per il sublim scopo de siu combat e per la bandiera de sia armada. Perquei ha el era ord siu maun moribund retschert cun profunda veneraziun la bandiera, che quel ha cun ferm maun teniu ad ault e schau sgolatschar datier d' in miez tschentaner sur las valladas romontschas, cun la tgeua, mo sincera empermischun de tener ault, defender e batter per quella cun tut anim e premura, vengonzamein dagl antecessur.

Vegli quella circumstanzia e quella empermischun commuentar ils amitgs della Gasetta Romontscha, d' era prender si en bein nossa successiun e de mantener vinavon a quella la simpatia e confidenza sco dal temps, che nus havevan aunc la ventira d' operar communablamein cun nies nunembideivel Aug e schefredactur vid la redacziun della Gasetta Romontscha.

Era nos numerus amitgs personals supplichein nus de vuler mantener a nus lur preziada amicezia e de vuler schar contonscher lur amicabel agid pil beinstar della partida sco per igl interess della buna caussa, per la quala nus tuts battin e nus tuts stovein batter, consequent alla sublima devisa:

Pro Deo et Patria!

Josef Condrau, redactur.»

En quels plaids ha el exprimiu duas bialas qualitats de sia olma: fideivladat e humiltonza. Fideivladat en ses principis artai de religiun e politica, humiltonza en renconuscher, che mo el sappi buca far tut e ch' el drovi agid e sustegn da ses amitgs e combattants. Quellas duas qualitats ha el priu cun el en fossa.

La fideivladat en principis sur tut! Mistral e redactur Condrau mirava mai en emprema lingia sin il «mistral Profit», sin siu gudogn, sin il grond diember dils Abonnents, schege ch' el haveva gia dalla bial' entschatta enneu il plan de baghiar ina nova «Stampa Romontscha», la quala ei ussa in ornament dil vitg de Mustér e la quala porscha cun sias novas maschinas, cun ses locals e cundrezs moderns in mussament, che siu patrun fuva amitg de mintga raschuneivel progress della technica. Havess il mistral e redactur mirau sin il gudogn, sche havess el franc, enstagl dar albiert al «Pelegrin», che renda buca bein muort sia clamada, pli bugen mess pli gronda peisa sin autras ovras de stampa, che fussen per bia pli profiteivlas.

En tonts onns de redacziun dat ei biars cass, nua ch' in redactur savess sedecider d' absister dal combat e star davos pegna! Nus lein menzionar mo in u l' auter cass, nua che nies mistral ha documentau sia fideivladat principiala e quei sco ina caussa, che secapeva per sesez, tier el bein, tier biars auters buc! Cun auters plaids: el ei sco possessor e redactur mai, *mai staus in opportunist!*

Igl ei stau la primavera de 1910, ch' il redactur della Gas. Rom. ha giu caschun de mussar, ch' el seigi negin opportunist, cura che la s. religiun vegni en damonda. Entuorn 50 students della scola cantonala a Cuera havevan — ual la sonda avon la domengia de Palmas — en nundescrivibla blasfemia snariau e persiflau la crucifigaziun de Niessegner Jesus Christus. La Gas. Rom. ha en ina ferma corrispondenza portau quei scandal, bein savend, ch' in' attacca sin la scola cantonala seigi per certins ina pli gronda blasfemia, ch' ina attacca sin Niessegner. «En mintga cass ei il diember (de 50) cheu memia gronds per fierer la quolpa sin ina fallida educaziun en familia. Il fretg deriva d' in auter pumer, il qual er' ina enconuschenta pressa para ded adorar. Ne pertgei ein ins schi retratgs? — E co ei quei act diabolic vegnius castigiaus? Ins cartess, che la porta ded ina scola buca dil tuttafatg decristianisada vegness per adina serada a tala canaglia. Sco ei va la tuna, ein ils culpons vegni ora cun in «ultimatum» e cun ina pintga restricziun de certas libertats per in onn. In ultimatum tuna cheu sco ina sancziun.» Il redactur remarca personalmein: «Scandalus excess, che vegnan censurai tenor meret (era en gasettas cantonales ed extracantonalas). Veramein trestas fluriziuns denter giuventetgna elita!» Denton carteva mistral Condrau absolutamein buc, ch' ei seigi ussa satisfatg cun in rapport ed ina remarca redaczionala; na, el ha aviert las colonnas de sia Gas. Rom. a plirs

auters artechels, ils quals han propri ina valeta historica per tgi che vul ina gada scriver la historia de nies scolaresser grischun. Igl ei: «*Fretgs dal pumer*» e «*Buc esser exclusivs*», «*Nies bien dretg*» e specialmein «*in liber plaid sur la paedagogica a Cuera*». Quels artechels ord la pleva de Sur plev. e can. G. Al. Brugger ein en verdat in truament sur il «cristianismus», che vegn mussaus a Cuera, «natural cun igl intent de plaunsiu rasar ora quel per igl entir cantun Grischun, ed en special els cors della giuventetgna.» Nus seregordein oz, suenter in tozzel onns, tgei gesta satisfaziun e tgei interna legria il redactur ed il lectur havevan, sentend e schend: nies plevon sursilvan, il bien filosof ha victorisau sin l'entira lingia e fiers ses adversaris ord la davosa ustonza! Deplorabla- mein han nos umens ded oz suenter tschella victoria buca tratg las consequenzas ord quella ed ein cuntents cun trapplas, vul dir, cun midadas de pinta u negina muntada sin la scola cantonala e sil seminari cantonal e laian vegetar vinavon leu els roms principals in spért, che stat en contradicziun cun il pievel catolic e cun ils protestants cartents.

Fideivladat a ses principis ha il defunct mistral e redactur documentau sin moda exemplarica tier la votaziun encunter u per la «famusa» *Ligia de pievels*, ils 16 de Matg 1920. Dagl emprem moment naven eis el staus encunter quella ligia, ha sez scret ed animau ses amitgs de scriver encunter ella. Ella perschuasium, che siu antesessur professor

Placi Condrau havess suttascrit cun omisdus mauns tuts quels artechels, ha nies mistral tratg la spada senza respect human, rebattiu las pauc noblas fridas sin la «paupra Romontscha», la quala sappi «pauc dil passau», seigi ina «reaczionara», il «monopol della familia» e «de stinada perseveronza» — plaids d' in «Sursilvan» ella «Neue Bündner Zeitung»! Sin talas invectivas saveva il bien mistral sevilar bravamein e quei cun buna raschun: «Cura ch' ins sesanfla gia dapi 35 onns en la politica activa, astgan ins schon era haver e defender in agen meini, schibein sco quels politicasters occasionals de convenientscha.» Per in um, che teneva car sia veglia Ligia grischa sco mistral Condrau, haveva la ligia de pievels, cun expressa exclusiun dil Papa, absolutamein negina attracziun. El sez raquintava bugen, co il vegl caluster Schuoler de Mustér ha dau ina definiziun classica e famusa risposta. Quel dueva sco tuts ils auters onns era tucclar la sera avon la fiasta federala digl emprem d' Uost. Tralasciond quei, u per emblidanza u per malezia, e vegnius fatgs attents da mistral Condrau, pertgei che el mondi buc vid ils zenns, di quel: «Tgei, vegn ei aunc tucclau per la ligia dil Rütli? Jeu cartevel, che ei stoppi dacheudenvi vegnir tucclau sin ils 16 de Matg per la ligia de pievels.» Quei stupent plaid exprima il patertgar e sentir dil pievel romontsch, il qual ha mirau sin sia fideivla e stabla bandiera, la «Romontscha» e votau cun grondiusa majoritat cun siu bien mistral «reaczionari» G. Gius. Condrau.

La medema fideivladat ha il redactur mussau en siu secontener visavi il calumniu e persecitau *imperatur Carl dell' Austria*. Carl e Zita, pli nobels aunc tras lur olmas, che tras naschientscha, clamada e cruna, han tier lur numerusas ed enqualga pli liungas visetas a Mustér, nua che lur cars affons han varghentau dus unviarns, bein mai bandunau Mustér senza haver engraziau dacormein al mistral ed alla misterlessa Condrau, pertgei ils exiliai havevan cuninaga enconuschiu ed experimintau, che la casa de mistral Condrau seigi ina casa de cristianeivla hospitalitat e de sincera e desinteressada carezia. Sche quella familia imperiala, exemplarica els buns dis de ventira, veramein heroica el temps de tristezia e sventira, ha confessau, ch'ei hagien giu ils pli bials e consoleivels dis de lur exil negliu auter, che si Mustér e ch'els laschien encrescher per Mustér, lura ei quei buc en davosa lingia il meret della casa Condrau e ses habitonts, della stiva hospitala, nua ch'ina biala, gronda fotografia cun suttascriziun della familia imperiala raquenta de quei curios temps, ch'ils régents de varga 50 milliuns fuvan aschi engrazieivels per in quort paus e ruaus en ina pintga stiva romontscha della Partsura. Mistral Giachen Giusep aveva enconuschiu il niebel character digl imperatur Carl, bandischaus tras ina turpigiusa revoluziun, persecitau dals framassuns, e dau ed el sia sincera simpatia e manteniu quella entochen la mort ded omisdus umens, la quala ei succedida enteifer ils trests meins

† Mìstral GIACHEN GIUSEP CONDRAU,
Redactor della Gasetta Romontscha, amìtg e
menader dël pievel, naschius a Mustér ils 28
de Schaner 1864, morts ils 17 de Matg 1922.

d' Avrel e Matg de 1922. Nies mistral fuva mai in de quels remarcabels «democrats», ils quals creian, che la democrazia consisti en quei, ch' ins semuossi maltschechs encunter persunas per in scalem pli aultas, ferton che quels medems ein savens ton pli maltschechs encunter quels, ch' ein per in scalem pli bass. Bugen havess il sribent de questas lingias aunc raquintau agl amitg mistral, co in compatriot engiadines ha tractau el publicamein sco «poet della cuort imperiala» per motiv, ch' el ha frestgamein defendiu il pauper e persequitau imperatur Carl encunter calumnias ed encunter nos partischonts e malgests diplomats svizzers! Tala democrazia ei ortgadat; schiglioc havess il poet engiadines, Gian Fadri Caderas, falliu grevamein encunter la democrazia cun acceptar dal retg de Spagna ina medaglia d' aur, la quala ei aunc oz perfin en nies museum retic a Cuera. Mistral Giusep cun siu bien cor per tuts sventirai, seigi stau purs. seigi stau in imperatur, ha levgiau la greva sort della famiglia imperiala austriaca cun arver ad ella sia casa e stiva, cun mussar e mai violar sia simpatia cordiala ed activa ed era cun cantar alla famiglia bandischada enqual canzun grischuna ed austriaca. Igl ei stau ina remarcabla domengia de palmas, che nies mistral cantadur ha cantau als bandischai la ballada della «Ura de preit» de Gion Gabriel Seidl de Vienna; tier ils plaid:

«Cu megliers dis arrivan,
Sco mia olma sperass»

han ils bandischai regents digl imperi austriac engraziau cun larmas eloquentas al cantadur.

Nus levan raquintar quei; ils nundumbreivels Sursilvans de mintga clamada e sort audan quei bugen, pertgei er' els han tontas gadas encuretg ed anflau bien cussegl e bien agid tier il medem bien mistral en lur schliats e tuorbels dis, savend che mistral Condrau resti fideivels ed enconuschi negin respect human.

In auter fuss bein enqualga vegnius unfis de tontas audienzas, de supplicas senza fin; nus havein giu caschun de dar in' egliada en sias notizias durond la mobilisaziun ed aunc suenter, sco sch'el fuss staus il procuratur de tontas familias; el se carteva obligaus de gidar auters e quei entochen sia mort e siu cor enconuscheva en quei grau negina commodeivla «neutralitat».

Nus havein, allegond siu emprem plaid redaccional suenter la mort de siu car aug, menzionau duas qualitats ed havein dau in u l' auter exempel dell' emprema qualitat, della fideivladat encunter ses principis religios e politics. Mo tgei ha l' altra qualitat, *la humilitonza*, de muntar en quei connex? Fetg bia, cunzun per in redactur e menader dil pievel. Co quei? In um, che vul luvrar fideivlamein suenter ses buns principis, ils quals el ha artau, buca tschenta sez, sto savens e fetg savens sut-tametter sia idea personala ad in pli ault e pli general principis, sto savens, enstagl vuler sez far tut, scriver tut, reger tut suenter siu nas e giudeci,

prender siu refugi tier amitgs e gidonters, ils quals ein en quei u tschei rom pli versai, han enqualga megliera peda ed era tschaffen de gidar e sustener lur menader.

Luvrar cul bien mistral ei stau lev ed emperneivel. Sco in pur raschuneivel surdat sias nuorsas ad in nurser fidau senza traso correger e misterlar quel, aschia ha redactur Giusep Condrau confidau partiziuns della vasta pistira della pressa ad amitgs fidai, p. ex. la damonda sociala al sociolog Dr. Casper Decurtins, l'agricultura, las alps ed il commers de biestga als versai presidents Solèr e Fryberg, la scola e la filosofia practica al plevon e canoni Brugger, auters roms ad auters umens, per saver porscher a ses lecturs enzatgei de vaglia. El sez deva savens l'iniziativa per talas lavurs, legeva e studiava ellas ed haveva ina veseivla satisfacziun, sche quellas havevan in bien success. Criticau vegn quasi tut, perfin il bien solegl, ch'el hagi tacs tscheu e leu, criticau ei era vegniu la «Romontscha», per ordinari da quels, che han dau pauc material als stampadurs romontschs; denton sto mintga nunpartischont lectur dellas annadas entiras confessar: la Romontscha ha sedau tutta breigia d'esser sigl ault en contegn e fuorma.

Per il *progress technic* de sia «Stampa Romontscha» ha il mistral prestau bia: el ha dau ina emperneivla habitaziun cun baghiar quella tenor las ordas dil meriteivel «schurmetg della patria», el ha dau ora grondas summas per novas lettras e

maschinas pli modernas, de maniera che la «Stampa» ha furniu bialas lavurs els davos dus decennis. E mintga cudischet e cudisch vegneva consideraus dal mistral per ina augmentaziun della literatura romontscha.

Per ses *luvvers* havev' el il principi: nus lein luvrar ensemen sco en familia! Adversari della aschi savens curiosa e ferm socialistica «uniun tipografica», lev' el sez esser patrun en sia Stampa, senza stuer vertir, che mintga «inspectur» jester hagi il nas en sia Stampa, sco quei damenta savens per disavantatg dils stampadurs, ils quals vegnan buca derar organisai per avantatg dils — organisaders!

Mistral Giusep considerava ses stampadurs per ses respectai gidonters, culs quals el leva passentar las uras de lavur e mintgaton ina familiara marenta romontscha e leva mantener ton sco pusseivel ina tendenza conservativa e stabla enamiez las maschinas progressivas della Stampa Romontscha. Aschia ei *Benedetg Condrau*, cuserin dil mistral, restaus ella Stampa entochen tier sia mort, durond in liung spazi de quasi 40 onns, ina perseveronza, che mereta admiraziun e menziun. Perquei ha il redactur dedicau a siu stampadur in cordial necrolog, ils 27 de Fen. 1905, nua ch' el scriva: «La Gas. Rom. deplorescha oz la prematura mort e perdita de siu vegl e fideivel stampadur sgr. Benedetg Condrau. Suenter ina criua, incurabla malsogna de varga in onn, ch' el ha surportau cun heroica pazienza e resignaziun cristiana, ha el la domengia

sera rendiu si' olma al Scaffider, deploraus da sia familia, sia parentella e tuts ses enconuschents. Aunc entochen avon treis jamnas ha il defunct, malgrad il dolorus suffrir, sededicau a sia usitada lavur de stampa, tenius sidretg d'ina veramein admirabla energia ed in incarnau anim de luvrar. Mo la finala han las svanentas forzas disdiu, el ha suenter tonts dis ed onns stoviu prender comiau da sia carezada stamparia, per sepreparar en tutta resignaziun sin la sapproximonta mort, la liberatura de sias grevas dolurs. Contas gadas durond il davos onn po el, enten tschentar ella Gasetta annunzias de mort per l' in e l' auter defunct, haver ter-tgau e pensau tier sesez: en quort tschenta in auter maun era tia atgna annunzia de mort en las medemas colonnas! Ed oz ha quei deplorablamein stoviu daventar! La rama nera circumdesch' oz era siu num, annunziand, che siu cor batti buca pli, la crusch indichescha la tresta nova de sia partenza terrestre, consolond denton, ch' el seigi spartius en quella enzenna, l'enzenna de salvament perpeten.» —

Cugl onn 1906 ha la Gasetta Rom. celebrau siu giubileum ded aur, ina speciala fiasta per siu redactur. De S. Silvester 1905 ha el mirau anavos sil December de 1856: «In di de December 1856 ein entgins distingui umens catolics de nossa tiara seredunai el casti episcopal a Cuera. Ina pintga, mo impurtonta redunonza. Nus observein el cussegli pader Theodosi Florentini, cancellier episc. Casanova,

mistral Peterelli, barun Demont, frars Depuoz e Placi Condrau. Quels umens plaidan dalla pressa romontscha e sin lur cussegliar surpren il giuven professor Placi Condrau redacziun ed ediziun ded in niev feigl romontsch catolic-conservativ. Da Daniev 1857 ha l'emprema numera della «Gasetta Romontscha» salidau il pievel ellas valladas dell' Albula e dil Rein.»

«Igl ei zun capeivel, ch' il pievel en ina tiara democratica sco la nosssa ha adina encuretgi miets, per sinstruir sur dellas «caussas della tiara», sco ils vegls numnavan ils evenements politics. Pli baul adempleva la canzun politica quella missiun, els anno 30 dil davos tschentaner ha lu la publicistica romontscha entschiet ad alzar il tgau.»

Nus havein gia udiu il programm che Placi Condrau ha tschentau per la Gas. Rom. (pareglia pag. 43 e 44 de questa quarta memoria). Siu successur sa dir tier il giubileum: «Placi Condrau ha teniu plaid. Cun ina consequenza d' itschal ha ei salvau siu programm, luvrau per quel, battiu per quel, durond 46 liungs onns, entochen ch' il solegl, che mava da rendiu ils 22 de Nov. 1902, ha era annunziau la rendida de quella veta, plena ded onns, de lavur e de merets.»

Alla emprema «Romontscha» de 1906 ha il redactur dau in vestgiu de fiasta; nus anflein era sco conredactur Sur Dr. G. Cahannes. bein mo per quort temps. In amureivel maletg cun la pintga figura dil grond fundatur, cun in buob, ch' empermetta

de viver aunc 50 onns, ed ina pintga poesia due-
van inaugurar il secund miez tschentaner:

<i>Gasetta Romontscha,</i>	Puspei en tschunconta
Sgolatscha oz bein!	— Quei sa il mattatsch,
Bandiera stateivla	Che seglia e conta
Sil tschespet spel Rein!	Ed aulza siu bratsch.

Il porta-bandiera,	El tegn la capiala
Che tei ha alzau,	Cun plemas ad aul:
Ha tei sper la fossa	«Gasetta Romontscha,
Ad auters surdau.	Aunc oz sco pli baul!

Ti eis de tschunconta!	Aunc suenter tschunconta
Bein vegls ei tiu ur,	Sgolatschas ti bein,
Mo frestga adina	Bandiera stateivla
Ei aunc la colur.	Sil tschespet spel Rein!»

* * *

Gia egl emprem meins digl onn giubilar ha redactur Condrau, era sco deputau dil cussegl grond, giu caschun de seprender en per ina caussa, la quala fuva per el gia da pli baul de grondissima impurtonza: *las viasfier* en nies Grischun. Quella gada ein dus respectabels quolms grischuns vegni quasi avon dertgira nauscha en nies lud. cussegl grond; *il Spligia e la Greina*. Il Spligia ha giu per advocat Dr. Calonder, il votum dil qual para cunzun oz, suenter in quart tschentaner, de star sin fleivlas combas; la Greina ha giu in bien advocat, Dr. Steinhauser, sustenius da pres. Solèr e Dr. Condrau. Igl ei stau interessant ed oz — — lein en-graziar da cor, ch' il Spligia ha victorisau ella votaziun, per vegnir satraus, pertgei nus havessen ussa

forsa ina damaun la ventira e honor de saver salidar il signore Benito Mussolini u in auter Talian sin nies maun dil Spligia. Mistral Condrau denton fuva en tuttas damondas de viafier tenor siu saun giudeci ualti neutrals encunter omisdus quolms rivals, essend che sia fin e mira fuva trasatras: la viafier retica tochen tier siu car Mustér!

Registrar tut quei ch' el ha scret ella Romontscha, plidau en commissiuns e cun privats, dumbrar ils pass, ch' el ha fatg ella schinumnada «damonda viaferila», quei fuss ina greva lavur, mo era ina lavur buca necessaria. Ed oz, nua ch' il Spligia e la Greina cupidan senza tema d' attaccas «viaferilas», eis ei buca necessari pli de refutar ina veglia, mo buca motivada reproscha, ch' ils deputai sursilvans hagien schau satrar il project «viaferil» della Greina. Fuss ei stau ina «quolpa», sche fuss ei stau «felix culpa, ina ventireivla quolpa». Nus cartein, che mistral Condrau hagi luvrau per la viafier pli ch' avunda, senza interess personal e senza ambiziun politica e quei tochen la fin de sia veta: el fuva ual en bara, ch' ils hosps politics ein arrivai a Mustér culla viafier sursilvana «electrica», senza anflar mistral Condrau, che fuva schiglioc tier talas caschuns adina il representat fatg de Mustér.

Medemamein fuss ei grev de protocollar tut quei, che mistral Condrau ha luvrau per *l'assecuranza de biestga* en favur dil pievel ed enqualga, sco ei va tier talas instituziuns novas, perfin culla malaveglia da certas varts dil pievel. El cussegl

grond, ella Gas. Rom. ed en nundumbreivlas audienzas ha el luvrau per quella instituziun, la quala el teneva per in solid fundament dil stan puril sur-silvan, ge, bunamein per la suppleanta terrestre della Providientscha. Cun satisfacziun scriv' el (Gas. R. Nr. 4, 1899) sur *igl'emprem onn dell'assecuranza de biestga*. Muort la zoppina e sias devastaziuns era igl onn 1898 in onn buca normal e perquei era in onn de pli aults premis d'assecuranza. «Denton per haver segidau cristianeivlamein en quella greva calamitat inlauter tras quella vicendeivla segirada, obtegnan las 7 vischnauncas della Cadi era in subsidi cantonal e federal total d'entuorn 9000 fr. In bi subsidi mo per tiers, che ein i alla malura! Quels daners vegnan ellas vischnauncas ed ein segiramein survi a bein enqual ed ils daners dils premis restan la finala era en vischnaunca — pigl interess e la beinstonza generala ein las assecuranzas pia de nundispiteivel avantatg. Segirau vegn ei sentelli cun la speranza, ch' ils tiers stettien sauns, mo tonaton ord tema avon la pusseivladat, ch' ins sappi piarder els. Ed agid drova scadin lu, cura che la sventira succeda . . . Dallas spensas d'administraziun, ch' in ne l' auter adversari dell' assecuranza temeva, audan ins ellas existentas societats neginas raschuneivlas lamentaschuns. Ei ha semussau, ch' ei detti aunc adina en scadina vischnaunca umens denter il stan puril, che hagien era il cor de portar enqual sacrifici per il beinstar general e nus dubitein buc, che quei anim vegness

era carschentaus considerablamein, sch' ins vesess, ch' el vegness persuerter saviu silmeins mo in grau moral da part dils partiponts . . . »

Negin aunc della veta publica ha retschiert traso quei «grau moral» dals convischins, era mistral Condrau buc adina e buca dapertut, malgrad sia gronda popularitat. Quei vilentava siu cor buca fetg; denton savev' el sevilare bravamein, sche enqual tschatscher politic criticava e condannava tut quei, ch' era vegniu prestau dalla partida conservativa e ses menaders. De quels «carstgauns ded aur», ils quals ston bunamein denigrar ils merets positivs dils auters, per saver sullerar empau lur agens merets negativs, ha ei adina dau — e sch' ei dess buca tals, stuess in bien carstgaun rugar, ch' il Segner termetti tals, sina quei ch' ins stoppi buca per nuot dir: Paghi Dieus! —

Il defunct mistral tenev' ault *l'agricultura*. Sper tuttas autras occupaziuns ha el giu pli baul in allontanau schinum nau «mises» ed entochen sia mort ha el manteniu ina speciala predilecziun per sia buca memia gronda, mo bein cultivada possessiun «ô Chischliun». Leu luvrav' el aschi bugen cun ses stampadurs, culla fideivla «Xandra» e ses luvriers, leu legev' el era savens las gasettas e sediscureva cun in u l' auter sur dils evenements dil mund, sco il vegl Cato, fugius dalla capitala romana, anflava ruaus ora silla tiara en siu carezau Arpinum. Tuttas annadas della Romontscha dattan perdetga, che mistral Condrau teneva car il stan puril cun ses

quitaus e ses bials divertiments, las alps, las «fiastas» dils purs, vul dir, las fieras, per las qualas el seprendeva en, sco sch' el fuss staus minister dell' agricultura. Ed ual ils purs, quell' armada solida e conservativa, havev' el sco redactur e menader davos el, en vischnaunca sco el territori de sia gasetta.

Aunc pli ault tenev' el denton la cultura dellas giuvnas olmas, *il scolaresser*. Suentar la mort de siu aug professor ha el remplazzau quel el cussegl de scola de sia vischnaunca e mai piars sia affecziun per la scola. Savens visitav' el las scolas dils ucclauns, ge, ual quellas cun predilecziun, perschua dius, ch' ins stoppi dedicar speciala atenziun e carezia ual a quels ucclauns, nua che gronds e pigns ston savens surprendre enqual strapaz e han enqualga il regl de bandunar lur ucclaun, malgrad lur tgeua ventira e sontga retratgadat. —

El *survetsch militar* ha il giuven sursilvan de comparsa resoluta vuliu sededicar all' artilleria de campagna e gia igl onn 1887 ha el obteniu la harta de litinent. Savanzaus, ha el fatg bia survetsch, deplorablamein buca tier nossa gleut, deno el critic temps della mobilisaziun generala digl onn sgar-scheivel 14, nua che nies mistral ei marschaus a Bevers gia la sera avon igl 1 d' Uost; suenter ha el repetidamein, sco commandant della comp. de park, surviu sut las armas alla cara patria. *Durond l' viara senza* ha el priu ina posiziun clara en sia gasetta, dall' entschatta entochen la fin, ha mai

denigrau in pievel sco tal, mai giu simpatia per la canaglia, seigi in giuncher prussian, in cumediant talian, in stuorn franzos u auters, che lavuran per la ruina dil mund. Bein ha il redactur survegniu, perfin da Bern, curiosas tgisas, ch' el violeschi la «neutralitat»; mo el — rievà e mava per sias vias gradas.

Onns ora ha mistral Condrau giu caschun de far ovras de misericordia cun seprender en per biars carstgauns, unfrendas della sgarscheivl' uiara: familias sursilvanas, internai tudestgs ed austriacs, paupers affons de differentas uniuns caritativas, enqualga rosas de misericordia cun bia spinas: el ha fatg tut cun in bien cor e franc buca senza la pagaglia dil misericordeivel Samaritan!

Sia casa fuva in veritabel hospezi per Mustér, nua che la *hospitalitat* astgava buca vegnir violada. Tier el astgava mintga pur ir per in bien cussegl, mintga affon per in meil. Leu mussav' el era bugen als jasters la literatura romontscha e tudestga della tiara, haveva fiasta mintga gada, ch' in anteriur constudiosus vegneva sin viseta. —

Sper siu car *lungatg romontsch* ed «il tec latin» — sco el scheva, ch' el sappi aunc — fuva il tudestg siu secund lungatg, franzos e talian tschintschav' el senza difficultat. Essend ch' el era traso occupaus cun differentes uffecis, per ex. l' agentura della banca cant. durond decennis, sper las lavurs per auters, bia pli intensivamein, che siu car antecessur ed aug e la gasetta era pli gronda, la stampa

cun ses products pli extendi, saveva il mistral buca mintga di sededicar alla lectura de cudischs sco prof. Placi haveva per moda; denton enconuscheva el fetg bein *la literatura romontscha*, studiava p. ex. ils impurtonts cudischs de siu collega ed amitg Dr. Eberle a Vienna ed auters cudischs d'impurtonza actuala, deplorond, ch' el hagi buca temps pli de leger aunc pli bia. El necrolog (Gas. Rom. Nr. 20, 1922) stat cun buna raschun il plaid: «Paucs auters en nies Grischun han probabel fatg tonts pass per — auters, cura ch' ei setractava per in u l' auter um tier las elecziuns u per ina u l' altra vusch tier ina impurtonta votaziun. En tals cass fuva de redacziun in veritabel biro de sclariment, ils pli allontanai ucclauns fuvan aunc demaneivel per sia gronda influenza personala. Buc adina ha el raccoltau la duida engrazieivladat per quei stentus ed externamein savens aschi pauc splendidus operar.»

Il stil romontsch dil defunct mistral ha ina nota caratteristica: el mira pauc sin ina fuorma eleganta, el vul sur tut esser clars; enqual construcziun ei surcargada per motiv, ch' el leva aunc metter vitier in u l' auter plaid per sclariment; enqualga prendev' el in adiectiv commodeivel sin «il» per scursanir ina construcziun e — per dar de lavur als «critics». Nus dein als lecturs in' emprova, co mistral Giachen Giusep saveva e — leva scriver, in' emprova ord il temps della planisada e strunglada «inventarisaziun» (Nr. 9 de 1921).

«*Ina solemna terrada e sepultura* sco aunc

strusch sudiu ha il suveran grischun preparau domengia vargada all' inventarisaziun officiala — la sort, che quella absurda e brutala lescha ha meritau. Cun rodun 15,000 encunter mo 5000, pia cun l' imposanta majoritat de 10,000 vuschs han ils *libers* umens grischuns renvieu quei elaborat biocratic, che fuva ina vergognus' attacca sin il sentiment e spért de libertat e suveranitat digl um grischun en sia casa e cuort. Ei *quei* stau ina terrada! Mo ella fuv' era de spetgar da part d' in pievel saun e sidretg! La *slaffada*, che la lescha ha dau ne vuliu dar al pievel, ha quel miserau ual aschi recent e vengonzamein anavos. — Tont vesan silmeins er' ils promoturs ed adherents de quei proiect en e dattan era tier, che l' *inventarisaziun* (tier mortoris) tras sbiers officials seigi ussa definitivamein *satrada* el Grischun e ch' ins vegni ualvess ad ughiar de puspei vegnir neunavon cun *quei* giuv terroristic de taglia. Ins ha pilver *buca enconuschiu bein il spért grischun*, ch' ins ha teniu el habels de laguoter tals camels. Veritabels democrats, buca biocrats, han daditg previu la sort de quei «ugau e castellan», che fuva gia naschius morts.» — Cun satisfacziun speciala fa lura il redactur attents sils votants della «*brava Surselva*». — «Nudau ella cronica de quella campagna sto er' aunc vegnir, che ils *organs* dellas treis partidas: la liberala, la democrata e grütliana, sco era la ligia d' emploi, fuvan tuts sedeclearai e stai en per la lescha, ils democrats, vul dir giuven-radicals, cun tutta ve-

hemenza, ferton che mo *ils conservativs* ein marschai officialmein e serai encunter; mo l'armada dils adherents, en special ils liberals, ha sabiamein disdiu la suatientscha. Als rev. sgrs. predicants, che han era giu secartiu de stuer portar lur lontscha el combat per l'inventarisaziun, ha il «Fögl d'Engiadina» dau en sia buna revista sur la terrada il vegl cussegl: «Calger, stai tier tiu laisch!»

«Basta, igl «ugau cantonal», che ha vuliu *catschar sin nas* ella casa dil «pur suveran», ha survegniu da quel in refusé *cun il fest giu pil nas*, ch'el vegn buca ad haver merveglias pli de far semeglientas emprovas Ed ussa in *memento* ord il *verdict* dil pievel dils 27 de Fevrer: Cussegl grond e regenza, sepertgirei de porscher al suveran, vies signur e patrun, leschas che violeschan sin tala maniera siu spért e sentiment, sco la sfundrada inventarisaziun officiala: duvreis vus daners, sche *spargnei*, che vus haveies; mettei bravas *taglias* sin las continuadas *moziuns* e *proposiziuns*, che quostan bia e valan pauc e dellas qualas il pievel sehona in quex; menei oravon atras la daditg postulada ed empermessa *reorganisaziun e simplificaziun ella administraziun cantonala*, leu selai far *gronds spargns*, cun vegnir energicamein cun *la scua-fier*.»

Quei fuss pia buca mo il «stil romontsch» dil defunct mistral, igl ei era siu spért e siu testament politic per la patria grischuna. La Gasetta Romontscha vegn a sesprovar de mantener quella veritabla

e sauna democrazia, alla quala ils dus emprems redacturs ein restai fideivels entochen la mort. —

Quasi casualmein havein nus menzionau enqual uffeci, cul qual mistral Condrau ei vegnius incaricaus: mistral e redactur — tier quels tetels mettein nus aunc ils sequents: president de vischnaunca, deputau dil cussegl grond, president della commissiun de fatschentas — sco tal ha el funzionau entochen sil davos cumin de sia veta, 1921 — cussegl de scola de Mustér (20 onns), administratur dell' agentura della banca cantonala a Mustér (35 onns), president della pleiv (entochen sia mort): ins savess bunamein dir: «empau ei empau» — tontas lavurs consummeschan il temps, mo plaunsiu era las forzas d' in um de robusta statura e sanadat, cunzun sch' igl um fa buca la necessaria vacanza! — Vacanzas ha il mistral fatg paucas e pintgas; de luvrar mai sur 8 uras ora per di, quei fuva era buca siu principi. El scheva enqualga, che sia megliera recreaziun seigi *il cant*. Per in tal cantadur tras grazia de Diu ed atgna premura po quei star. Muncava il signur mistral tier il cant ecclesiastic e profan a Mustér — in cass excepziunal — sche muncava tier il tuchiez il zenn grond! Dapi igl onn 1913 eis el era staus commember activ della renomada «Ligia grischa» ed ual cun quels famus cantadurs lev' el acquistar las arbagias silla fiasta federala de cant a Luzern — ed ual quella Ligia grischa ha quort avon la fiasta cantau al camerat en bara avon la casa en malencurada:

«Il cantadur», al camerat en fossa la significonta canzun eucharistica de Mozart: «Ave verum». — —

Senza vuler havein nus ussa plidau de *bara* e *fossa* — tgi *vuleva* ell' entira Surselva crer, che tala possa mass schi spert en fossa?

Ella Gas. Rom. dils 18 de Matg 1922, per la quala il redactur haveva incarriau il scribent de questas lingias de portar enzatgei sur la damonda dil «liber» Rein a Basel e sur la beada mort de siu amitg imperial Carl dell' Austria, ei compariu l' annunzia de mort de quel, che haveva duront 30 onns mess leu siu num sco redactur responsabel! Ina dolorosa sorpresa per l' entira tiara romontscha: negin leva crer, ch' ina «maldispostadat» fineschi per quei um de costituziun imposanta cun ina catastrofa! Negin scrupulus quita, negin cussegl ed agid dils miedis fuvan fermes e sabis avunda per retener la mort. Il mistral sez sminava, ch' el stetti sper ils tiarms de quella e tschella veta, ha retschiert cun profunda devoziun ils ss. sacraments dils moribunds e mirau en fatscha alla mort sapproximonta cun ils plaids: «Sco il Segner vul.»

La mesiamna, il di de s. Giusep, siu patrun, il di de sia edificonta mort, ha il zenn grond de Sogn Gions compleniu ina s. obligaziun: de tucclar in solemn e cordial Requiem e Dieus paghi al president della pleiv de Mustér, alla premura dil qual nus havein per gronda part d' engraziar il zenn niev sco era auters documents de senn religios. La flurenta Uniun de Giuseps a Mustér ei franc buca

stada la soletta «uniun», che ha schau encrescher e lai aunc encrescher per «siu» mistral Giachen Giusep Condrau. Cun tgi ch' ins plidava della mort aschi nunspetgada e dolorosa, succedida ell' emprema ura dils 17 de Matg, udevan ins la lamentaschun ord l' olma dil pievel: «Curios e trest eis ei, che nus savein buca sevolver pli tier nies bien mistral e redactur! Nus enconuschevan el ed el enconuscheva nus!»

Ei la mort de nies car e nunemblideivel redactur mistral Giusep Condrau vegnida schi nunspetgadamein, ch' ins pudeva strusch crer, che quei pégn d' untgida en la selva retica seigi curdaus, sche ton pli spetgavan la carezia personala e l' engrazieivladat dil pievel: ina sepultura imposanta sco manifestaziun sper la fossa, sco bein meritau tribut.

Ha il pievel engrazieivel dau in character popular e festiv alla sepultura de siu mistral, sche leva l' olma fina dil pievel cheutras fors' exprimer quei: «Nies mistral ha tontas gadas gidau nus a far fiasta, seigi en baselgia, seigi schiglioc, el mereta per quei, che nus fageien fiasta per el, bein cun in cor en malencurrda.» En verdat, el haveva in talent aparti d' organisar ina fiasta: las «Armas e larmas en la Cadi» ein aunc en buna memoria — mistral Condrau cun la sgra. misterlessa ha fatg ord sia casa ina veritabla garderoba e giu quita per quasi mintga turschett digl empau pretensius giug festiv e per finanzia quel senza prender refugi tier fontaunas cantonalas e federalas; tier l' avertura della

viafier sursilvana, per las fiastas de cant, per la benedicziun dil zenn grond de Mustèr, per fiastas de giubileum: dapertut ha nies mistral demussau buca mo ina organisaziun enqualga peniblamein exacta, mobein era siu bien cor, che leva adina dar e prestar ual il meglier, ch' el pudeva per la Baselgia e per la patria.

Cun buna raschun scriva sgr. Gius. Demont (Tagblatt Nr. 118), igl attaschau ed engrazieivel collega dil car Defunct, in numerus pievel sco tier grondas fiastas seigi serimnaus a Mustèr ils 19 de Matg per dar la davosa honor ad in um, il qual fuva durond decennis in menader della Cadi, ge, digl entir pievel conservativ dil Grischun romontsch. Che mistral Giusep Condrau ei en verdat staus in tal menader e benefactor dil pievel tras sia «Gasetta Romontscha», ha la sepultura documentau. Al defunct representant dils beins ed interess spirituals, culturals e politics dils Retoromans conservativs leva il pievel dar la davosa honor sin tiara, il pievel, che sa bein avunda, tgei mistral Giusep Condrau fuva per el e tgei quel ha priu cun el en fossa!

Venderdis de Matg! Ei pareva, sco sche la Cadi fuss buca mo la casa de Diu, mobein era il curtin de Diu sin tiara: tut en bellezza e fluriziun perma-vauna tochen si tier la neiv perpetna. In curios e pauc adattau temps per ina sepultura! Tonaton han nos treis principals umens, ils quals han regiu ed el medem temps era ornau nossa biala e cara tiara, vuliu ir tier il liung ruaus ual en in temps de nova

veta e vigur e quei en in aschi quort intervall de mo sis onns: nies cusseglier nazional Casper Decurtins, nies avat Benedetg Prevost, nies mistral Giusep Condrau. Treis umens de schi gronda activitat, de schi gronda influenza sin in entir pievel tochen silla fin, demaniera che la fin della veta fuva aunc ditg buca la fin de lur luvrar ed operar! Tuts treis, satrai el temps permavaun, savevan dir sin pugn de mort cul retg Ezechiel tier il profet Isaias: «Dum adhuc ordiner, succidit me — Durond che jeu erel ual vid igl urdir, ha il Segner tagliau ils fils» — la teila ei buca finida sin tiara, perquei ein tals mortoris aschi dolorus per quels, che stattan sper talas fossas. Quei ei stau il cass era ils 19 de Matg sin senterì o sogn Gions.

La bara ruaussa ella baselgia parochiala — l'emprema e davosa staziun sin tiara. Numerus spirituals cun il chor de baselgia reciteschan igl uffeci dils morts — il medem per il davos rugadur sco per igl emprem um dil pievel. Sur can. Brugger unescha cun igl usitau riug de bara igl engraziament al defunct president della pleiv ed exprima en cordiala e beinponderada eloquenza quortamein tut: mistral Giusep, premurau cantadur en baselgia, ha era en sia veta publica ordeifer ils mirs-baselgia practicaun quei, ch'el ha cantau: el ha luvrau per la caussa dil Segner e per il beinstar temporal e spiritual dil pievel dil Segner! Ei suonda la s. Messa, nua ch' ils plaids della prefaziun expriman meglier, che mintga eloquenza e canzun ils solets vers

e consoleivels sentiments sper la bara e sgolan sco columbas d' ina pli aulta patria sur il vischi de miert, ed il pievel en malencurada: «Vita mutatur, non tollitur — la veta vegn mo midada, buca prida naven». Suentar messa emplenacha il pievel quei spazi entuorn la frestga fossa. Sin barbas grischas terlischan larmas d' engrazieivladat per in um, che ha durond sia veta porschiu nundumbreivlas gadas agid e salid a ses cars compatriots e schau ir en fossa strusch in comparochian senza dar ad el siu suffragi e la davosa honor. — Endretg e dueivel, ch' il mistral regent sgr. Gieri Cajacob ha exprimiu sper la fossa cun plaids eloquents l' engrazieivladat dil cumin; endretg e dueivel, ch' il chor viril ed ecclesiastic de Mustér ha cantau ina canzun romontscha de comiau al grond promotur della canzun e literatura romontscha; endretg e dueivel, che la «Ligia grischa» ha dedicau a siu distinguiu commember ual la significonta canzun della baselgia: «Ave verum» de Mozart; endretg e dueivel, che la musica de Mustér e las sbassadas bandieras dils students e dellas uniuns ed ils numerus tschupials han exprimiu quei ch' il pievel uront senteva: Nus engraziein, la pagaglia duei il Segner dar!

In bi ornament artistic, ina Pietà de Busch, stat sin la fossa dil defunct mistral, ina harta de memoria sesanfla quasi en mintga casa, nua che la Gas. Rom. anfla albiert:

«Sunei la veglia mistralia!

Nies bien mistral ei jus naven,

Cantond al Segner cun legria,
 Prendend cun el il serament.
 Sche paghi Dieus per tuttas stentas
 En plaids ed ovras onns ed onns!
 Uss ein finidas las fatschentas,
 Stai bein tier Diu culs perdavonts!»

*

Conclusiun.

In pelegrin ord l' Engiadina, che ha giu la ventura d'enconuscher e carezar quels dus Sursilvans, ha scrett quellas paucas e pauc perfetgas lingias, buca cun igl intent de porscher ina biografia completa, na, solettamein per esser personalmein engrazieivels e per dir al car pievel romontsch:

«O pievel, pievel car grischun,
 Salv' als defuncts ti' affecziun!»

Mustér, el Matg 1923

P. Maurus Carnot.

